

Második, javított kiadás

© Tolcsvai Nagy Gábor 2011

LEKTORÁLTA: PETHŐ JÓZSEF ÉS TÁTRAI SZILÁRD

ISBN 978-80-8094-965-5

EAN 9788080949655

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Fakulta stredoeurópskych štúdií
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra
Közép-európai Tanulmányok Kara

Tolcsvai Nagy Gábor
Kognitív szemantika

Europica varietas

Nyitra, 2011

Tartalom

Előszó	7
1. A nyelvi jelentés	9
1.1. A funkcionális nyelvészet	11
1.2. A kognitív szemantika	13
1.3. Nyelvészeti jelentésemlekek	17
2. A jelentés általános kérdései	21
2.1. A kategorizáció	24
2.2. A konstruálás	31
2.2.1. A figyelem irányítása, a perspektiválás	32
2.2.2. Feltűnőség, hozzáférhetőség	33
2.2.3. A nézőpont	34
2.2.4. Művelet és szerkezet	37
2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell	38
2.2.6. Típus és megvalósulás	44
2.3. A jelentés leírása, a szemantika módszertana	45
3. Egyszerű jelentésszerkezetek	49
3.1. A dolog kifejezése: a főnév	50
3.2. A folyamat kifejezése: az ige	56
3.3. A nyelvtani viszonyok kifejezése	64
3.3.1. Az esetrag	66
3.3.2. A névutó	68
3.3.3. Az igekötő	70
4. Összetett jelentésszerkezetek	73
4.1. A kompozitumszerkezet	74
4.1.1. A folyamat összetett kifejezései a magyarban	77
4.2. A referenciapont-szerkezet	79
4.2.1. A birtokos szerkezet	82
5. A jelentéskiterjesztés	87
5.1. A metafora	87
5.2. A metonímia	93
5.3. Az általánosítás és a specifikáció	95
5.4. A fogalmi integráció (a blend)	95
5.5. A jelentésváltozás	102
5.6. A poliszémia	113
6. A jelenet kifejezése: a mondat	123
7. Összefoglalás	
Irodalom	133
Tárgymutató	145

Előszó

Az itt olvasható Kognitív szemantika a mai nyelvészeti jelentéskutatás vezető irányzatának rövid összefoglalása. A kognitív nyelvészet az 1970-es évek végén alakult ki főképp a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos eredményei hatására. De éppily fontos tudománytörténeti tényező volt a formális nyelvészet, kivált a generatív grammatika és a vele kapcsolatban megfogalmazott generatív szemantika elégtelensége. A nyelvtudománynak az 1960-as, 1970-es években vezető formális irányzata elszakadt a nyelvhasználattól, így leírásai egyre elvontabbak lettek. A funkcionális nyelvészet, és ennek keretében a kognitív nyelvészet a nyelv rendszerét és működését, használatát egységben mutatja be. A beszélő ember megismerő műveletei összefüggnek nyelvi tevékenységével, cselekvései tartalmak nyelvi kifejezésével. A nyelvi szerkezetek legfontosabb összetevője a jelentés. Értelmes tartalmak közlése céljából beszél az ember, közös cselekvések során. A nyelvi jelentés a társas jelentésképzés mindenkori eredménye, egy-egy kultúrára jellemző fogalmi rendszer. A jelentés alakítja a grammatikai formát.

A jelen kötet a nyelvi jelentés legfontosabb tényezőit tárgyalja, rövid, leíró és meghatározó stílusban. A bemutatott anyag lényegében egy féléves egyetemi jelentéstan előadás kidolgozott változata, rendszeres, de nem kimerítő. Az egyes témakörök további kérdéseiről a hivatkozott szakirodalomban lehet tájékozódni.

A magyar nyelvészet nem kényeztette el az érdeklődőket összefoglaló jelentéstanokkal, a kognitív szemantika eddigi története során sem. Ezen a helyzeten valamit javít a Kognitív szemantika. Jelképes ereje is van annak a ténynek, hogy a kötet Nyitrán, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen a Közép-európai Tanulmányok Karának és a Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének támogatásával jelenik meg. A második kiadás kisebb módosításokban, javításokban és néhány kiegészítésben különbözik az első kiadástól. Külön köszönet illeti Vančóné Kremmer Ildikót és Szabó Tibort a kötet lelkiismeretes gondozásáért.

A kézirat a K 76878 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás jelű OTKA-pályázat keretében készült.

1. A nyelvi jelentés

A nyelv az emberi létezés és tudás egyik legalapvetőbb összetevője. A nyelvi közlések rendkívül sokfélék, egy-egy beszédhelyzet részvevőinek a szándékai, késztetései és a közösségi szokások szerint. Egy tényezőben azonban bizonyosan közösek: mindegyiknek van jelentése. Az alábbi mondatoknak és a mondatok szavainak mind van jelentése:

- (1) János azt mondta, hogy Párizsba utazik.
- (2) A fű zöld.
- (3) Az idén nagy árvíz pusztított.
- (4) - Nézd, milyen szépen virágzik a mandula!
- Tényleg, itt a tavasz!
- (5) Isten áldd meg a magyart, jókedvvel, bőséggel.
- (6) - Elmégy?
- El.

Minden nyelvi közlés lényege, hogy valamilyen értelmet, értelmes tartalmat mások számára hozzáférhetővé tegyünk. A nyelvi közlésekben a **jelentés** az értelmes tartalom. A jelentés elvont, a jelentés az emberi elmeműködés elvonatkoztatásának az eredménye. Mégis, a nyelvi jelentés legközvetlenebb tudásunk része, sokat tudunk róla. Ez a tudás gyakorlati jellegű: alkalmazni tudjuk, jelentéssel bíró nyelvi közléseket tudunk létrehozni és megérteni, de leírni, megmagyarázni a jelentést, az egyes nyelvi kifejezések jelentését nehezebb feladat.

Hogyan, miért jelenti például az *asztal* főnév azt, amit? Vajon ugyanaz-e az *asztal* főnév jelentése minden használatkor, vagy különbözik? És ha különbözik, akkor hogyan, és miért? Miért és hogyan vannak főnevek és igék, miért formálnak ezek mondatokat? Mi a magyarázata annak, hogy a *fej* főnév emberi testrészt jelöl, továbbá a működő emberi elmét, vagy egy intézmény vezetőjét, sőt a búza, a hagyma és a káposzta termését? Hogyan alakul ki a jelentés és hogyan változik? Ilyen és hasonló kérdésekre keressük a fejezetekben a választ.

A beszélgető emberek közösen cselekszenek: a beszélő beszél, szöveget alkot, értelmes tartalmakat formál meg nyelvileg, a hallgató pedig cselekvően feldolgozza a hallott szöveget. Figyelmüket egyrészt egymásra irányítják: a beszélőnek célja van, meg kívánja változtatni a hallgató mentális

állapotát, közöl vele valamit, amit az nem tud, vagy valamilyen cselekvésre késztet. A hallgatónak elvárásai vannak: valamilyen közlést vár a beszélőtől, például általa nem ismert tartalmat, választ egy korábbi közlésre. Mindketten figyelik egymás viselkedését, megállapítják egymás pillanatnyi társadalmi szerepét, egymáshoz való viszonyukat, helyzetük egyéb tényezőit, így a tér- és időviszonyaikat. Figyelmüket másrészt és főképp egy harmadikra irányítják, arra a témára, amiről a beszélő által létrehozott szöveg szól. Az emberi kommunikáció egyik alapvető tényezője és feltétele a **közös figyelemirányítás**¹: két ember közül az egyik képes a másik figyelmét egy harmadik dologra irányítani. Közösen egy harmadik dologra képesek összpontosítani a figyelmüket, úgy, hogy mindketten tudnak arról, hogy a másik is ugyanarra a harmadik dologra figyel.

A nyelvi kommunikációval minden ember legalapvetőbb célja az, hogy társas tevékenység során, személyközi kapcsolatokban jelentéseket állítson elő és ezeket a jelentéseket hozzáférhetővé tegye mások számára. A nyelvi tevékenység nem egyirányú: a jelentések előállítása társas tevékenység, a nyelvi interakciókban a mindenkori beszélő és a hallgató közösen hozzák létre a megértés tárgyát, az éppen beszélő kezdeményezésére, de közösen irányítják figyelmüket a beszélgetés tárgyára. A beszélgetés tárgyát a nyelvi kifejezések szemantikai szerkezetekben, grammatikai és szövegtani elrendezésben fejtik ki. Minden emberi megszólalás:

- valaki mást szólít meg, valaki máshoz fordul,
- valamilyen célja van,
- valamilyen tartalmat kíván a másik számára hozzáférhetővé tenni,
- a beszélőtársak figyelmét egy közös harmadikra, a beszélgetés tárgyára irányítva,
- a beszélgetés tárgyát és annak nyelvi kifejezését közösen megértve,
- valamilyen közösségi nyelvi formában.

Ennek az emberi alaphelyzetnek az egyik legfontosabb tényezője, hogy minden nyelvi közlésnek van jelentése. Továbbá: a nyelvi közlések kisebb nyelvi kifejezéseinek is van jelentése. Van jelentése, azaz a mindenkori beszélő és hallgató számára értelmesek a felismerhető és elkülöníthető nyelvi kifejezések, akár természetes közegükben, vagyis szövegekben, akár önmagukban is.

Általános szemiotikai szempontból a nyelvi jel – magában állva – kétpólusú szerkezet: egy fonológiai és egy szemantikai részből áll. A nyelvi jel vagy másképp kifejezés egy hangalak (beszédhangsor) vagy írásjelsor és egy jelentésszerkezet szimbolikus kapcsolata.

¹ Vö. Tomasello (2002).

A nyelvi jelek leggyakrabban természetes közegükben (szövegekben, azokon belül kisebb szerkezetekben, például mondattani, alaktani szerkezetekben) jelennek meg. Tehát a nyelvi jelek funkcionáló nyelvi kifejezések.

1.1. A funkcionális nyelvészet

Minden tudományos munka meghatározott módon írja le tárgyát. A jelen munka a nyelvtudomány kereteiben a nyelvi jelentés alapjellemezőit mutatja be. A Kognitív szemantika a **funkcionális nyelvészet** elméleti és módszertani keretében értelmezi a jelentést². A kognitív szemantika a funkcionális nyelvészet egyik kidolgozott iránya, változata. A funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők.

- A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő **nézőpontjából** kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.
- A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori **közegükben** kell leírni, nem önmagukban.
- A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés **elsődleges**, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.

Egy nyelv nyelvtana egyaránt tartalmaz **egyetemes** és **kultúraspecifikus** összetevőket. Egy nyelv szemantikai rendszere a nyelvet beszélő közösség kulturális felhalmozásának (kumulációjának) is eredménye, az univerzális megismerési módok mellett. A FENT, FELFELÉ és a LENT, LEFELÉ fogalma egyetemes tapasztalaton alapul (a földi tömegvonzás mindenütt, minden emberre hat), de annak nyelvi kifejezése részben kultúrafüggő. A magyar nyelvben a mozgás folyamatában az irányultságot az igén igeikötővel jelöljük prototipikusan (*felmegy, lejut, fennakad, fenntart*), más nyelvekben ezt más módon jelölik (például előljárószóval, *go up, get down*).

A funkcionális nyelvészet további fontos jellemzői a következők. A funkcionális nyelvészet a nyelvet alapvetően nem elvont szabályrendszernek tekinti. A szemantikát előtérbe helyező irányzatok (például a holista kognitív nyelvtan) a szabályt a **prototípuselv**vel összefüggésben kezeli, és a szabály – lista típusú szembenállást elutasítja. Funkcionális nézőpontból a nyelv nem a közösségi tudás (a „közös tudat”) elvont rendszere, amelyet az egyén készen kap (miképp az eredeti strukturalizmusban vélték), és nem az egyén elméjében

² A funkcionális nyelvészetről részletesen l. Givón (2001), Halliday (1994), Ladányi–Tolcsvai Nagy (2008).

beprogramozott, algoritmikus jellegű tudás (mint a generatív grammatikában tételeződik). A különböző összetettségű, szintű nyelvi kifejezések nem magukban állnak a nyelvhasználatban, ezért vizsgálatuk és leírásuk is gyakori **környezetükben** (támogató mátrixukban) válik teljesebbé.

A funkcionális nyelvészet szerint a nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja. A **séma** nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák kontextusérzékeny valószínűséggel valósulnak meg, vagyis az egyes sémák előfordulása különböző kontextusokban a kontextusoktól függően valószínűsíthető. A sémák – a szabályoktól eltérően – valószínűségi minták, amelyekre nem a biztos megjósolhatóság jellemző. A nyelvi kifejezések helyességét nem a szabályszerűséggel (a szabályoknak való megfeleléssel) lehet jellemezni, hanem az **adekvátsággal**, amelyet a beszélői szándék és a hallgatói elvárás valós nyelvi interakcióban határoz meg.

A funkcionális nyelvészeti irány legfontosabb elméleti tételei a formális iránnyal összevetve a következők³:

Funkcionális nyelvészet	Formális/strukturális nyelvészet
a nyelv ökorendszer (vagy annak része)	a nyelv algoritmikus rendszer
a prototípuselv érvényesül	a priori kategorizáció kritériumokkal
a jelentés, a kifejezendő tartalom az elsődleges	a kifejező szerkezet az elsődleges
az adekvátság az irányító elv	a szabályosság az irányító elv
kontinuum van szintaxis és lexikon között	szintaxis és lexikon külön modul
a nyelvtudomány támogató mátrixban vizsgálja a nyelvi egységeket	a nyelvtudomány önmagában vizsgál nyelvi egységeket
a nyelv nyelvspecifikus és egyetemes	a nyelv egyetemes
a nyelv ikonikus és szimbolikus	a nyelv önkényes

A funkcionális nyelvtudománynak **használat alapú** tudománynak kell lennie. Minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a dekontextualizált „rendszerjegységek” csak laborhelyzetben léteznek; mint szó volt róla, a nyelvi egységek mindig más nyelvi egységek közegében

³ L. Givón (2001), Halliday (1994).

mutatkoznak. Ezért az elvont struktúrákat nem lehet a használattól függetlenül leírni. A használat alapú nyelvtudomány alapelvei a következők⁴:

- Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják.
- A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
- A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.
- A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.
- A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
- A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

1.2. A kognitív szemantika

A kognitív szemantika az emberi megismerésre alapozott jelentéstan⁵. Az emberi elme a **megismerés** (kogníció) képességével születik, rendelkezik bizonyos kognitív beállítódásokkal. A megismerés képessége születés után is alakul, fejlődik, pontosabban megvan a képessége a fejlődésre⁶. Az emberi megismerés során a bejövő ismeretek feldolgozása, rögzítése (az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveleteivel) eredményezi a **tudást**. A **világról való tudásra** a következők jellemzők:

- hálózatokban rendeződik el,
- párhuzamosan megosztott műveletekkel hozható létre vagy hívható elő a hosszú távú emlékezetből (főképp az alacsonyabb szintű fogalmi szerkezetekben),
- nyitott, bővíthető, alakítható, nem zárt és merev.

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben **fogalmi konstruálások** révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé. A mindenkori beszélő és hallgató nézőpontjából funkcionálisabban

⁴ Vö. Barlow–Kemmer (2000).

⁵ L. a fő elméleti műveket: Langacker (1987, 2008), Lakoff (1987).

⁶ Vö. Tomasello (2000, 2003).

foglalmazva: a nyelvi szerkezetek azokat a fogalmi/szemantikai szerkezeteket teszik mások számára hozzáférhetővé, amelyek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi konstruálások révén képezik le. Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően.

A nyelv a világ társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elmeműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Minden emberi tevékenység szorosan összefügg a megismerés műveleteivel. Az ember nem számítógépként tevékenykedik: a külső ingerekre és a belső késztetésekre nem mindig azonos módon válaszol, a pszichológiai motiváció eltérő döntéseket és cselekvéseket is eredményezhet, az általánoshoz és a gyakorihoz képest.

A kognitív szemantika a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos elveire támaszkodik, azokat alkalmazza a nyelvleírásban⁷. Eszerint

- az elme kreatív (nem gépként működik),
- az elme képes párhuzamosan több műveletet végezni,
- az agyi idegsejtek képesek fokozat szerint működni,
- az elme memóriája nem tökéletes, felejt, válogat, átrendez.

Az emberi megismerés fenti jellemzése a holista agymodellhez kapcsolódik. A megismerés holista felfogása, a **holizmus** a következőket állítja:

- Az elme megismerésben szerepet játszó egyes funkcionális területei azonos vagy hasonló módon működnek, analóg módon dolgozzák föl az észlelés eredményeit.
- Az elme funkcionális területei között van átjárás.
- A közvetlen tapasztalatból származó ismeretek szerepet játszanak az elvont ismeretek kialakításában.
- A világról való ismeretek, így a közvetlen tapasztalatiak is, közvetlenül részei a nyelvi ismereteknek. A megismerés, a megismerésből származó ismeret alakítja a jelentésszerkezeteket.

A kognitív szemantika a megismerés, az elmeműködés holista modelljére épül.

A holizmussal szemben a **modularizmus** felfogása szerint az elme funkcionális területei egymástól független modulok, amelyek eltérő módon működnek, közöttük nincsen közvetlen átjárás.

⁷ A pszichológiai alapokra l. Eysenck Keane (1997), Pléh (1999).

A nyelv nem pusztán kifejezőeszköze a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege. A nyelv úgy formálódik, hogy jelölő (reprezentáló), interaktív és megismerő funkcióit el tudja látni. A beszélők a nyelvi tudás felépítését és működtetését, a nyelvi szerkezetek létrehozását és a velük való közlést több „nem nyelvi” tényező együttműködésével képesek elvégezni. A következő tényezők játszanak fontos szerepet⁸:

- Környezeti tényezők: az emberek mindenütt hasonló környezeti tényezők között élnek (ilyen a földi tömegvonzás, a közvetlen fizikai környezet, a napszakok, az évszakok váltakozása). A környezethez igazodás egyúttal a fogalmi és szemantikai szerkezetek kialakításának tapasztalati alapját adja.
- Biológiai tényezők: az anatómiai, neurológiai, perceptuális tulajdonságok meghatározzák az ember mentális képességeit. Hasonlóképpen a beszédhangok létrehozásának és feldolgozásának is biológiai feltételei vannak.
- Pszichológiai tényezők: az elme működésének jellemzői hatnak a nyelvi szerkezetek jellegére, a dinamikus felfogott nyelv kialakulására és funkcionálására. (Ez szorosan összefügg a nyelv holista és modularista magyarázatával, a jelentés fogalmi alapjaival).
- Fejlődési tényezők: a nyelvi tudás mint struktúra a nyelvelsajátítás eredménye. Az elsajátított struktúra nem tekinthető kész, zárt rendszernek, legföljebb valamely idealizációban.
- Szociokulturális tényezők: egyetemes jellege ellenére is a nyelv egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban.

A felsorolt tényezők együttes hatása miatt lehet a funkcionáló nyelvet biológiailag meghatározott rendszernek tekinteni. Eszerint a nyelv az ember biológiai adaptációs képességének, a környezetre adott válaszában az eredménye, és annyiban struktúra, amennyiben az funkcióiban nyilvánul meg. Vagyis a nyelvi szerkezet az emberi elme környezethez igazodó megismerő tevékenységének az eredménye. Hasonló okokból hangsúlyozható a nyelv interakciós és közösségi meghatározottsága, a biológiai lényként viselkedő ember és a nyelv kölcsönhatása⁹.

A nyelvi tudást a kognitív képességek és a kognitív korlátok alakítják. A legfontosabbak az alábbiak:

- alkalmazkodóképesség (például a perspektíválásban, a mindenkori beszélő nézőpontjának megértésében),

⁸ Vö. Langacker (1999a: 15–16).

⁹ Vö. Givón (2001), Halliday (1994), Tomasello (2000, 2003), Sinha (2007).

- absztrakció, sematizáció, kategorizáció (a jelentésszerkezetek létrehozásában),
- memoriális korlátok a munkamemóriában (ennek jele a nyelvi redundancia; ilyen redundáns jelenség például a koreferencia, amely nagyon gyakori, mivel az egyes előhívott fogalmak aktiváltságának szinten tartását szolgálja).

Mint fentebb már szó volt róla, a nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja. A **séma** nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság révén érvényesülnek, fokozati skála szerint, a nagyon erős, szabály jellegű mintától a gyenge, alternatívaként működő mintáig.

A kognitív szemantikai alapú nyelvelírás, a kognitív nyelvészet szerint a szintaxis nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis **kontinuumot** alkot. A nyelvi tudás, az e tudással végrehajtott elméleti műveletek nem egymástól független és fölülről irányított modulokból állnak (például fonológiából, szintaxisból és szemantikából), hanem megismerésmódjukban analóg vagy hasonló, egymással kapcsolatban álló tartományokban elvégzett párhuzamos műveletekből. A morfológiai vagy szintaktikai szempontból összetett kifejezések nyelvi egységet alkotnak. A nyelvi egységet, melyre méretétől függetlenül a begyakorlottság, konvencionáltság és az „előre csomagoltság” jellemző,¹⁰ egy fonológiai szerkezet és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolataként lehet jellemezni. Ebben az értelemben a szintaxis is valamely konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egység begyakorlottsága és konvencionáltsága fokozat kérdése. Az összetettebb nyelvi egységek bizonyos formái (az ige jelentésszerkezetének kidolgozásai) hozzák létre azokat a szemantikai szerkezeteket, amelyek sematizálódása, sémává válása eredményezi a szintaktikai szerkezetet, azaz olyan nyelvi egységet, amelynek jelentésszerkezete a nyelvi tudásban sematikus, kidolgozatlan, de lényegében szemantikai tulajdonságú.

A nyelvre mint rendszerre a nyelvhasználati dinamizmus jellemző: az egyes jelentéseket, funkciókat a beszélő a kontextusnak megfelelően alkalmazza, alakítja, és a hallgató ebben a dinamikában érti azokat meg. A nyelvelírásban az adekvát modell a hálózat.

¹⁰ A nyelvi egység „előre csomagolt” jellege annak egységként való nagyobb nyelvi egységekbe való beépítését jelenti, tehát azt, hogy az egység feldolgozása belső elemzést nem vagy csak kis mértékben kíván.

1.3. Nyelvészeti jelentéseméletek

A jelentést a nyelvtudomány különböző korszakokban eltérő módon értelmezte. Ám lényegében teljes önálló története során (tehát a 18. század második fele óta), de kivált a 20. század elejétől a nyelvészeti kutatásokat a szerkezetekre, a hangtani és alaktani rendszerekre, az alaktani és mondattani szerkezetekre összpontosították. Eközben a jelentés nyelvi szerepe háttérbe szorult, pontosabban háttérbe szorították. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a grammatikát önálló rendszernek tekintették és tekintik sokan ma is (elsősorban a formális jellegű nyelvemléletek képviselői), amely e nézetek szerint független lenne a világról való általános ismeretektől, és a jelentéstől is. Ugyanakkor a későbbi funkcionális magyarázatok szerint a jelentést, a nyelvi jelek jelentésének rendszerét a világról való tudástól nem lehet elválasztani, s ezt korábbi kutatónemzedékek is fölismerték.¹¹

Az összehasonlító történeti nyelvészet és az újgrammatikusok egyaránt a rendszertani és szerkezeti történeti levezethetőséget vizsgálták, amelyben a jelentéstörténeti levezethetőség másodlagos szerepet kapott. A **strukturalizmus** elméleti kidolgozója, Saussure két fontos szempontot határozott meg: a jelentést **pszichológiai jelenségnek** tekintette, tehát a nyelvészetten kívülre utalta, továbbá közösségi, kollektív jelenségnek tekintette, miképp az elvont nyelvi rendszert, a langue-ot is. A jelentés itt a közösségi tudás része, amely az egyén számára készen van, az egyén azt készen kapja. Ez az álláspont a kétpólusú jel magyarázatával kapcsolódott össze, a jelölő és a jelölt szemiotikai szerkezetének modelljével.

A strukturalizmus amerikai változata a Saussure-féle elméletet következetesen kidolgozta, elsőként Bloomfield (1933) monográfiájában. Miközben a nyelveírás általános figyelmét a rendszerről mindinkább a szerkezetre (a „paradigmatikusról” a „szintagmatikusra”) irányította, a jelentést szintén pszichológiai jelenségnek tekintette, és a pszichológia kutatási területére utalta.

Saussure még a 19. század végi lélektanra támaszkodhatott. Bloomfield nézeteit a **behaviorizmus** támogatta. A behaviorizmus az élőlények, így az ember viselkedését kutatja, az élőlényeket érő ingerek és az arra adott válaszok alapján. Az inger és a válasz egyaránt mérhető, meghatározható: a növény a neki szükséges fény felé fordul, az állat elrejtőzik a veszély elől (egyes állatok a színüket és az alakjukat a környezetükhöz hasonlóvá alakítják, álcázzák magukat), az ember becsukja a szemhéját a szemre felé gyorsan közeledő dolog előtt, vagy odébb lép, ha személyes terébe idegen hatol indokolatlanul. Azonban a behaviorizmus nem kívánja leírni, mi történik az inger és a válasz között. Ez irányzat hirdetői szerint nem lehet megfigyelni, hogyan működik az emberi elme, nem lehet modellálni a mentális műveleteket.

¹¹ A pszichológiatörténeti vonatkozásokra l. Pléh (2000).

Az elme fekete doboz, megismerhetetlen. Ez azt jelentené, hogy a nyelvi kifejezések jelentését sem lehetne megismerni, hiszen a jelentés a tudás része, az pedig az elmeműködés eredménye.

Más pszichológusok azonban úgy vélték, hogy az emberi elme működése modellálható, lehet következtetni a mentális folyamatokra. Az **alaklélektan** (a **Gestalt-pszichológia**) azt állapította meg, hogy az egymáshoz hasonló észleleteket az elme elrendezi, és egy-egy elvontabb fogalmi szerkezethez rendeli. Például az embert, az emberalakot a legkülönbözőbb változatokban is egyaránt emberalakként észleljük, akár közvetlen közletről, velünk szemben áll valaki, akár messziről bukkan fel; és hasonlóképpen, emberalakként ismerjük föl a gyermekek pont-pont-vesszőcske rajzait és Michelangelo Dávid című szobrát, a néhány centiméter magas ólomkatonát és a harminc méter magas diktátorszobrot egyaránt. Ez a jelenség az alakállandóság, amelyet az emberi elme az egymáshoz hasonló dolgok észleleteiből elvonatkoztatva hoz létre. Az emberalak **séma**. A séma a szóban forgó dolog, folyamat legfontosabb tulajdonságaiból áll össze, pontosabban az elme állítja össze. Az emberalak sémája az embert álló helyzetben, szemből láttatja, tehát nem ülve, nem fekve, nem oldalról, nem felülről. Ezt a sémát a megismerő elme saját képességei révén hozza létre, azért így, mert ez a leginformatívabb vizuális vázlat az emberalakról. A ház sémája a házat a (fő)bejárat felől, a járdaszintről mutatja be. A sémákat a világ megismerése során alakítja ki az elme az egyetemes emberi megismerési módokkal, tehát nem iskolában tanítják, és még csak nem is megmondáson alapulnak. Ezek a sémák a nem tudatos elmeműködés eredményei, elemzésük az elmeműködés közvetlenül nem tapasztalható, empirikus adatokkal nem demonstrálható módjaira mutatnak rá.

Az alaklélektan tehát lélektani alapot adott az elmeműködés modellálására., így a megismerésen alapuló emberi tudás leírására, tehát a nyelvi jelentés leírására is. A Gestalt-pszichológia eredményeit a kognitív pszichológia az 1960-as évektől és vele párhuzamosan a kognitív szemantika az 1970-es évek végétől felhasználta.

A Prágai Nyelvész kör a strukturalizmus alapelveit a nyelv funkcionálásának (használatának) jellegzetességeivel kívánta összekötni elméleti szinten, és ezt több szempontból módszertanilag meg is valósította.

A 20. század elejétől más irányzatok is jelentkeztek a nyelvi jelentés leírására. A legfontosabbnak a **formális logikai irányzat** tekinthető¹². Ennek fő tételeit G. Frege dolgozta ki, az európai logikai hagyományokra építve. Frege két nevezetessé vált tételt fogalmazott meg. Az egyik tétel szerint egy mondat jelentése megadható a mondat összetevői jelentéseinek az összegével, a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében. A másik tétel szerint a mondat jelentése **logikai igazságértékében** áll: egy mondat logikailag vagy igaz, vagy hamis,

¹² L. például Partee (1996).

valamilyen lehetséges világban. A Frege által megalapozott formális logikai szemantika a logikai kategorizáción alapul. A formális logikai szemantika vagy formális szemantika a megismerő embertől független kategóriarendszerhez kapcsolja a nyelvi jelentést, és nem az emberi megismeréshez és tudáshoz. A formális szemantikát jelentős mértékben kidolgozta a 20. század első felében B. Russell, R. Carnap, általában az analitikus nyelvfilozófia, igen nagy hatást gyakorolva a formális nyelvészei irányzatokra, elsősorban a generatív grammatikára. Ugyanakkor hamar kiderült, hogy a világ logikai idealizációja nem illeszkedik maradéktalanul a nyelvhez. Nem minden mondat jelentése adható meg összetevőinek szemantikai összegével (például a bennfoglalások, az irónia és a rejtett beszédaktusok a pusztán összegzésen túlmutatnak), és egyes mondatfajtáknak, például a beszédaktusoknak, a bizonytalanságot, vélekedést (modalitást, evidencialitást) kifejező mondatoknak logikai értelemben nincsen igazságértékük, nyelvi jelentésük viszont van, a logika állításával szemben is.

Az analitikus nyelvfilozófia elméleti közegéből indult L. Wittgenstein logikai alapú nyelvmagyarázata is, de attól később eltért. A strukturalista alapú nyelv- és jelentésleírásokra nagy hatással volt az a tétel, amely szerint a jelentés a nyelvi jel **használati szabálya**. Későbbi műveiből a JÁTÉK fogalmának elemzése és a **családi hasonlóság** elvének megfogalmazása vált alapvető fontosságúvá a kognitív szemantika számára (erről l. A kategorizáció című alfejezetet).

A két világháború között Gombocz Zoltán Történeti jelentéstana volt a legjelentősebb magyar szemantikai teljesítmény.

Az 1950-es évektől a generatív grammatika N. Chomsky elméletében a nyelv formális leírását összekapcsolta a mentalizmussal. A nyelvleírás alapja itt a nyelvi kompetencia, amely a grammatikailag jól formált mondat létrehozásának és fölismerésének (szintaktikai megértésének) a képessége. A nyelvi kompetencia Chomsky és követői szerint az emberrel született, az elmében genetikusan öröklődő képesség, az elme előre programozottan, „behuzalozva” működik az újszülöttnél. Az elme a generatív elmélet szerint a számítógéphez hasonlóan működik, a tudást logikai szerkezetekben, proposíciókban dolgozza föl és így tárolja, és a nyelvi tevékenység is logikai műveleteken, algoritmusokon alapul. A formális nyelvészet alapvetően modularista, a morfoszintaktikai és a szemantikai szerkezetet tételesen, mereven szétválasztja.

A magyar jelentéstani kutatásokban Károly Sándor (1970) strukturalista alapú munkája hozott fejlődést, majd később Szende Tamás (1996), főképp az analitikus nyelvfilozófia felé tájékozódó műve. Kiefer Ferenc strukturális szemantikája (Kiefer 2000) az egyes nyelvi kategóriák más kategóriákkal való kapcsolódási lehetőségeinek rendszerére építi a jelentés fogalmát.

A nyelvi jelentés kutatása több tudományág kialakulásával és eredményeivel gyökeresen átalakult az 1970-es évektől (e történeti folyamat

részletezésére itt nincsen mód). A **pragmatika, a szövegtan és a szociolingvisztika** különböző, de egy irányba mutató módon a szövegekörnyezet és a beszédhelyzet jelentésalakító szerepét (is) nyilvánvalóvá tette. E kutatások kivált megerősítették a **funkcionális nyelvészet** elméleti és módszertani megalapozását, főképp a funkcionális nyelvészeti irányzatoknak azt az alaptételét, amely szerint **a jelentés egyenrangú** az alaktani és mondattani szerkezetekkel a funkcionáló nyelvben, sőt **a jelentés elsődleges** más nyelvi tényezőkkel szemben. A nyelvi variabilitás kutatása és leírása a korpusznyelvészet, tehát a számítógépes nyelvészeti adatbázisok felhasználása révén további kiterjesztést kapott. A funkcionális alapú kognitív jelentéstan kialakulását számos korábbi kutatási eredmény segítette, így például a magyar származású Stephen Ullmann vagy Charles Fillmore munkái.

A funkcionális nyelvészeti, illetve általában a szemantikai kutatásokat további tudományközi hatások erősítették. A pszichológia, mesterséges intelligencia vizsgálata, a pszicholingvisztika, az agykutatás, a kognitív tudomány és a tudományfilozófia, a filozófia, a szociológia olyan új kérdésirányokat és belátásokat fogalmazott és fogalmaz meg, amelyek átformálták a nyelvről való tudásunkat és a nyelvtudomány elméleti és módszertani kereteit.

Ma alapvetően három nagy szemantikai irányzat különül el: a kognitív szemantika, a formális szemantika és a strukturális szemantika.

A kognitív szemantika, általában a kognitív nyelvészet ebben a közegben alakult ki és alakul ma is. A kognitív szemantikát a következő fejezetek részletezik.

2. A jelentés általános kérdései

A két pólusból, szemantikai és fonológiai részből álló, egymásra nagy mértékben hasonlító nyelvi kifejezések sematikus szerkezeteket, alaktani és mondattani szerkezeteket alakítanak ki a nyelvi rendszerben, ill. a beszélők nyelvi tudásában¹. Például:

Nyelvi kifejezés, fonológiai és szemantikai rész szimbolikus kapcsolataként		Sematikus alaktani vagy mondattani szerkezet funkcióval
--	--	---

(1) a. a könyv
b. az öröm
c. egy ötlet	=	névelő + főnév (dolog sematikus azonosítása)
(2) a. Zsuzsa újságot olvas.
b. Péter füvet nyír.	=	alany + tárgy + állítmány egyszerű mondatban
(másra irányuló cselekvés mondatformájú sémája)

A nyelvi kifejezések környezete természetes támogató közeg, mert a mindenkori közvetlen közeg segíti a beszélőt és a hallgatót egy-egy nyelvi kifejezés egyértelmű megértésében. Ennek a közegnek összetevője:

- a nyelvi kifejezés jelentése által előhívott további fogalmak köre,
- a mindenkori szöveg (diskurzus),
- a résztvevők által megértett beszédhelyzet.

A szövegekörnyezetet és a beszédhelyzetet a beszélő és a hallgató a szöveg létrehozása és megértése során folyamatosan feldolgozza, dinamikusan alakítja.

A szimbolikus nyelvi jelek egy része (például a főnevek, az igék, vagy a névelők, az igekötők) általában jól elkülöníthetők és felismerhetők a mindenkori beszélő és hallgató számára, hiszen sok különböző szövegben és beszédhelyzetben találkozunk velük. Más nyelvi jelek (például a ragok, a jelek) kevésbé tűnnek önállóknak a beszélőknek vagy a hallgatóknak.

¹ A jelentés általános kérdéseire és itt tárgyalt részleteire l. a fő elméleti műveket: Langacker (1987, 2008), Lakoff (1987).

A nyelvi jel mint szimbolikus szerkezet akkor áll magában, ha

- valamilyen okból, például szokatlan használat miatt, megértési nehézségekből vagy szójátékból a rendesnél nagyobb figyelmet kíván,
- mint nyelvi kifejezést vizsgáljuk.

A nyelvi kifejezések jelentésük révén a világ valamely részét reprezentálják, szimbolizálják. A funkcionális nyelvészet alapelvei és adatai szerint a jelentés fogalmi jellegű. A fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. A **fogalom** tapasztalati alapú, tapasztalatokból származik. A megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, működésének megfelelően a fontos összetevőket (például tulajdonságokat) elvonatkoztatja és sematikusan csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal. A nyelvi jelentés tehát **enciklopédikus természetű**: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja. A világ és önmagunk megismerését és nyelvi bemutatását például befolyásolja az ember testben létezése, testi körülményei. A FENT és a LENT, az ELŐL és a HÁTUL fogalmi nem csupán a térbeli tájékozódás alapvető összetevői, hanem számos jelenség fogalmi leképezéséhez járulnak hozzá például a következő kifejezésekben:

- (3)
- a. *magas* színvonalú munka
 - b. *leszólja* mások teljesítményét
 - c. *elől* jár a gondok megoldásában
 - d. *hátral* kullog a tanulásban

A fogalmakba rendezett világról való tudás nem végleges, nincsen kész a beszélő ember számára. Az ember folyamatosan észleli környezetét számtalan ingeret, azokra különböző módokon válaszol, illetve az új ingereket, észleléseket beépíti meglévő és előhívott aktuális tudásába. A **megismerés**, a fogalomképzés ezért **folyamatos**. Ugyanakkor a tudásnak sok része, a gyakran előhívott fogalmak nagymértékben begyakorlódnak (elsáncolódnak, automatizálódnak). Ezekben az esetekben az új ingerek kevésbé alakulnak a fogalmakat átalakító új információkká.

A nyelvi kifejezések az emberi megismerés jellegéből következően fogalmilag megszerkesztik, mentálisan meg**konstruálják** az általuk jelölt tartalmakat. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan és így reprezentálja azokat. A beszélő nem kész kifejezések jelentését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megértett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, azaz szimbolikus nyelvi kifejezések

jelentésszerkezetei révén kifejezi. A fogalmak a nyelvi kifejezések jelentéseként is képesek követni az emberi megismerés kisebb-nagyobb módosításait.

Amikor például egy mindennapi tárgynak a hollétét kell meghatározni, akkor a beszélő nem tudományos földrajzi vagy csillagászati leíró módszereket alkalmaz (hogy tárgyilagosan tükrözze a világot), hanem a keresett tárgyat egy másik, ismert helyű tárgyhoz viszonyítva határozza meg. Vagyis létrehoz egy nem túl bonyolult, de összetett fogalmi szerkezetet, megkonstruál szemantikailag egy jelenetet, mint (4)-ben a válaszoló:

(4) – Nem láttad a szemüvegemet?

– De, ott van a tévé fölött.

A jelentés megismerési, pszichológiai összetevőit a nyelvtanban elsősorban nyelvi adatok révén lehet és kell vizsgálni. A nyelvtani leírás a jelentésszerkezetek bemutatásakor támaszkodik a pszichológiára, a megismeréstudományra², de mindig a nyelvet vizsgálja, nyelvi adatok alapján.

A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a megismerés általános módjait követik. Például a fizikai tárgyak tulajdonságainak elvonatkoztatása és kategóriákba rendezése általános elméleti eljárás, egyúttal a dolgokat jelölő főnevek jelentésszerkezetének kialakítási módja. A mai európai kultúrákban élő emberek sok olyan egymásra hasonlító tárgyat látnak, amelyek több lábon állnak, a lábak kb. 80 cm magasságban vízszintes lapot tartanak, amelyen tárolni lehet dolgokat, amelyhez oda lehet ülni. E vizuálisan észlelt tárgyakat az észlelők egy bizonyos határig egy kategóriába, azaz egy fogalomba sorolják. Amikor az e kategóriába tartozó példányokat és magát a kategóriát is az *asztal* főnévvel jelölik, az így kialakított fogalmat az *asztal* főnév szemantikai pólusaként alkalmazzák.

A jelentésszerkezetek az állandó használatban, vagyis az újabb mentális feldolgozások sorában változásra hajlamosak. A változások egyik legáltalánosabb módja a jelentéskiterjesztés. Az *asztal* főnév fent jelzett elsődleges jelentéséből fogalmi kiterjesztéssel alakult ki az 'étkezés', az 'asztaltársaság' vagy a 'számítógépes kijelzőfelület' jelentése.

Hasonló szerepük van a fogalom- és jelentésképzésben egyes általános sémáknak, az ún. idealizált kognitív sémáknak: ilyen a KAPCSOLAT, a RÉSZ-EGÉSZ, a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL, a TARTÁLY fogalmi sémája.

A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a legkülönbözőbb fajtájú és összetettségű nyelvi kifejezések jelentésének részét képezhetik.

² Vö. Pléh (1999, 2000), Pléh szerk. (1996).

A jelentések és a nyelvtani (alak- és mondattani) szerkezetek összefüggései, megfelelései a nyelv egyik alapvető összetevőjét alkotják. A nyelvtani szerkezetek és a jelentések közötti kapcsolat általában konvencionális és szoros. Ugyanazt (vagy nagyjából ugyanazt) a tartalmat mégis sokszor különböző nyelvtani szerkezetekkel lehet kifejezni, mint (5) mondataiban a futás örömet:

- (5) a. Szeretek futni.
- b. Jó a futás.
- c. Sokat futok, hogy jól érezzem magamat.

A szimbolikus nyelvi szerkezetek kisebb-nagyobb mértékben összetettek. Több, a mindenkori beszélő által felismerhető fonológiai és szemantikai részből állhatnak. Ezek a szimbolikus szerkezetek a gyakori használatban sematizálódnak, grammatikai sémákká alakulnak.

A megismerés kognitív műveletei a nyelvi elemek jelentésszerkezetében több módon is érvényesülnek. A kategorizáció, a figyelem irányítása és a perspektiválás, az előtér és háttér megoszlása mind kognitív műveletek eredményeként létrejövő szemantikai tényező.

2.1. A kategorizáció

A megismerés elvonatkoztatások révén csoportosítja a világ dolgait (legyenek azok tárgyak, jelenségek, elvont gondolatok, érzések, cselekvések, folyamatok, tulajdonságok, viszonyok). Az ember életének minden pillanatában rengeteg kívülről jövő információt dolgoz föl, ill. hív elő hosszú távú emlékezeti tárából. Mai ismereteink szerint az elme nem gépiesen befogadja vagy felismeri a bejövő ingereket, hanem aktívan feldolgozza azokat. A valamely világbeli dologgal (például tárgyakkal) kapcsolatos észlelhető ismereteket az elme körülhatárolja, és kategóriaként kezeli. Miként a világ dolgait, úgy a nyelv egységeit mint példányokat is besoroljuk kategóriákba. A kérdés az, hogy mik a kategorizáció fő elvei.

A **klasszikus filozófia**, tudományfilozófia és az ezekhez kapcsolódó nyelvtudomány szerint a kategóriák meghatározásának a következő feltételei vannak:³

- a kategóriák szükséges és elégséges feltételek alapján határozódnak meg,

³ Vö. Eysenck–Keane (1997: 268–276), Taylor (1991: 22–24), Lakoff (1987: 5–154), Kiefer (2000: 92–119), Kertész (2001).

- a tulajdonságok binárisak (vagy megvannak a példányban vagy nincsenek),
- a kategóriába tartozás igen vagy nem kérdése,
- a kategóriáknak pontos határaik vannak,
- a kategóriák minden tagja egyenrangú,
- az alárendelt fogalom a fölrendelt kategória minden tulajdonságával rendelkezik.

A mindennapi megismerés során azonban gyakran lehet tapasztalni, hogy nem így kategorizálunk. Van olyan bútor, amely lehet asztal, szék, zsámoly vagy éjjeliszeke (éppen betöltött funkciójától függően is), így megnevezése is bizonytalan. Ismeretes, hogy a tudományos állatrendszertan és a mindennapi tapasztalaton alapuló állatmegnevezésekben megnyilvánuló kategorizáció nem feltétlenül egyezik, sőt a mindennapi besorolás kultúránként változó lehet. Például a *denevér* régi népi elnevezése *bőregér* (bár a denevér nem rágcsáló), ugyanakkor a tudományos rendszerezés is használja egyes denevérfajták megnevezésére a *nagy repülőkutya*, *kis repülőkutya* kifejezést, sőt a rágcsálók között megkülönbözteti a *földikutya* családját.

A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, legalábbis nem mindig. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a **prototípuselv**ként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi” megismerésre a következők jellemzők:⁴

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy

⁴ L. Rosch (1977), Eysenck–Keane (1997: 280–287), Taylor (1991), Geeraerts (1997: 10–22), Lakoff (1987: 5–154), Langacker (1987: 16–17), Kiefer (2000: 92–119).

legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők: egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a MADÁR⁵), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az APA). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

A prototípuselv alapján történő kategorizáció szorosan összefügg a megnevezéssel. Ezt először a színnevek hierarchiájának földítésével sikerült bemutatni, kilencvennyolc nyelv vizsgálatával.⁶ A kultúrák igen eltérő számban nevezik meg a színeket, egyesek sok színnevet használnak, mások keveset. Azoknak a fokális színeknek az esetében, amelyek megnevezése

- egy morfémából áll, ill. morfológiailag egyszerű,
- gyakori használatú,
- nincsen alárendelve egy másik színnévnek, nem összetevője egy másik szónak és
- jelentésében nem korlátozódik a dolgok egy csoportjára (nincs kollokációs korlátozottsága),

egy egyetemes színlista érvényesül, általában egyetemes fontossági sorrendben. Ez a lista 11 színnevet tartalmaz:

(6)							szürke
feketé			zöld				narancs
	< piros <			< kék <	barna <		
fehér		sárga				bíbor	rózsaszín

Azokban a nyelvekben, amelyekben csak két (fokális) színnév van, az a lista első két tagja (feketé és fehér, azaz sötét és világos, hideg és meleg); azokban, amelyekben három (fokális) színnév van, az a lista első három tagja, és így tovább, ill. ha egy nyelvben a lista jobb oldalán lévő egy színnév megvan, akkor a tőle balra eső minden színnév szintén része a lexikonnak. A SZÍN kategóriája tehát egy hierarchikus szerkezetet alkot e leírásban.

Taylor felhívja a figyelmet összefoglalásában⁷ azokra az eredményekre, amelyek a bemutatott implikációs hierarchia árnyaltabb kezelését teszik szükségessé. Fontos tényezők az alábbiak:

⁵ A kiskapitális a kognitív nyelvészetben a fogalom jele.

⁶ A kutatást Berlin és Kay végezte (vö. Berlin–Kay 1969), nyelvtudományi összefoglalását l. Lakoff (1987), továbbá Taylor (1991).

⁷ Vö. Taylor (1991: 10–15).

- nem minden nyelv követi szigorúan az implikációs hierarchiát (az orosz például külön szót használ a világoskék és a sötétkék színekre, míg a zuluban egy szó jelöli a zöldet és a kéket);
- a fokális színek perceptuálisan és kognitív szempontból feltűnőbbek, mint a nem fokálisak;
- a színemlékezetet segítik a meglévő színnevek;
- a színek felismerési és megnevezési gyorsasága nem egyezik teljes mértékben az implikációs hierarchiával;
- csak a hierarchia legbalján álló színnevek kaphatnak kauzatív-inchoatív képzőt (a magyarban ez kiterjedtebb: *feketül, kékül, barnul, de *narancsul*), ill. főnévképzőt (*fehérség, szürkesség, de *narancsság*).

A pszichológiai kutatások során később megfogalmazódott, hogy a listán szereplő fokális színek egy-egy szintartomány legjobb, legkiemelkedőbb és legkönnyebben felismerhető példányai.⁸ A pszichológiai vizsgálatok tehát arra a következtetésre jutottak, hogy a nyelvi kategóriák kialakításában a perceptuális, kognitív tényezők szerepet játszanak,⁹ a színnevek nem önkényes elvont rendszert alkotnak, miképp a Saussure-féle felfogásból következik.

Alakvizsgálatok mutatták be a kategóriák példányainak a prototipikustól való fokozati különbségeit és az ebből eredő megnevezési különbségeket, továbbá a kategóriák közötti határok elmosódó jellegét: a CSÉSZE és a TÁL különböző változatait az edények magasságának, szélességének és fülei számának (1, 2, 0) változtatásával ismertették föl a megkérdezettekkel.¹⁰ Még ismertebb a nevezetes MADÁR kísérlet, amely kilenc másik kategóriával együtt a prototipikalitás jellemzőit kutatta, vagyis azt, hogy az adott kategóriában mely példányok számítanak jó, tipikus példánynak, és melyek kevésbé.¹¹ A MADÁR kategória nagy, sok példány tartozik bele, ezek meglehetősen különböznek egymástól, egyúttal a kategóriába való besorolás alapját adó tulajdonságok jól meghatározhatók. Az E. Rosch által végzett kutatások szerint a megkérdezett amerikaiak a következőképpen sorolták be a madarakat a prototipikus madárnak való megfelelés szerint (a kísérletben több mint 50 madárfajta szerepelt):

<u>a legelső</u>	<u>a középsők</u>	<u>a legutolsók</u>
vörösbecs	héja	strucc
veréb	holló	cinege

⁸ Vö. E. Rosch (1977).

⁹ Vö. Heider (1971: 447). (Heider Eleonor Rosch korábbi neve.)

¹⁰ William Labov (1973) felmérése volt ez.

¹¹ Vö. Rosch (1975).

amerikai ba- rázdabillegető	sármány papagáj	emu pingvin
kanári feketerigó	sárjárom libuc	denevér
galamb pacsirta		

A lista egyszerre mutat egyetemes jellemzőket (a struccra vagy a pingvinre kevesebb madártulajdonság jellemző, mint a verébre vagy a galambra, a denevér pedig nem madár, bár repül) és kultúrához kötődő jellemzőket (a cinegét Közép-Európában nem tennék a strucc és az emu közé). A példányok elrendezése itt lineáris, a legelső a madár prototípusának leginkább megfelelő példányok, a legutolsók pedig a legkevésbé. Az így megmutatkozó kategória tulajdonságait kétféleképpen határozták meg. Elsőként a legtipikusabb madárnak, a vörösbegynek a tulajdonságai által:

(7) tojást rak, csőre van, két szárnya és két lába van, toll borítja, kicsi és igen könnyű, repül, csiripel vagy énekel, vékony és rövid lába van, rövid farka van, vörös a toll a begyén.

A kategóriák példányai és az azokhoz tartozó tulajdonságok nem csak fontossági sorrendben rendezhetők el, sőt, a nyelvi megértési folyamatokban éppen nem az ilyen egyszerűbb szerkezet játszhat szerepet. A vörösbegy tulajdonságainak meglétét vagy hiányát mérve a többi példánynál, a madár kategória tulajdonságai két nagy csoportra oszthatók, aszerint, hogy a kategória összes példányára jellemzők vagy családi hasonlóság alapján jelentkeznek:

<u>a kategória összes példányának tulajdonsága</u>	<u>családi hasonlóság szerinti tulajdonság</u>
tojást rak	kicsi és igen könnyű
csőre van	repül
két szárnya és két lába van	csiripel vagy énekel
toll borítja	vékony és rövid lába van
	hosszú nyaka van
	díszes tolla van
	különleges színei vannak
	kalitkában tartják
	húsáért, tojásáért, tolláért nevelik

A családi hasonlóság¹² a tulajdonságok sajátos elrendeződése: a kategória minden példánya rendelkezik legalább egy kategóriatulajdonsággal, esetleg többel, a példányok tulajdonság szerinti elrendeződése kategórián belüli átfedéseket eredményez, de csak kevés tulajdonság található meg mindegyik példányban.¹³ A tulajdonságok különböző együttállásai nyalábokba rendeződnek, és a példányok hálózatát alakítják ki a kategórián belül. A tulajdonságok ilyen elrendeződése, a kategóriák szerkezetének e jellemzői alapvetőek a szójelentés érvényesülésében és leírhatóságában.

E. Rosch kutatásai szerint a tulajdonságokat nem a kategóriák inherens részeként ismeri meg az ember, hanem talán a kategóriarendszer kialakulása után helyezi azokat a kategóriákra. Rosch a kategorizációs műveletek, az elméleti feldolgozás szempontjából három tulajdonságcsoporthoz különített el adatai alapján:¹⁴

- egyes tulajdonságok megnevezése jelentés nélküli a kategória megnevezése előtt (például az „ülés” tulajdonság a „szék” kategória megnevezése előtt),
- egyes tulajdonságok a megnevezett kategória fölrendelt kategóriájának viszonyában értelmezhetők (például a „nagy” a „zongora” kategóriájában a bútorhoz viszonyítva kap jelentést, más tárgyakhoz, például az épülethez képest nem, mert a zongora ehhez képest nem nagy),
- egyes tulajdonságok kiterjedtebb (például az emberi tevékenységekkel kapcsolatos) kulturális tudással válnak jelentéssé (például az „asztal” kategóriához tartozó „enni lehet rajta” funkcionális tulajdonság a világbeli emberi tevékenységek bizonyos részének az ismeretét föltételezi).

A prortípuselv további pontosításra szorul, hiszen könnyen az a látszat keletkezhet, mintha az így leírt kategória egy prototípusból és a hozzá viszonyított példányokból állna. Rosch a következőképpen foglalja össze a kérdést:¹⁵

- a prototipikalitás foka, az erre vonatkozó ítéletek a lényegesek, a prototípus „nyelvtani fikció”, tehát nem egyetlen entitás valamely nyelvben,
- a prototípus nem hozza létre a kategória feldolgozó műveletét,

¹² A családi hasonlóság kognitív értelmezése L. Wittgenstein játékelméletéből, a játék általa készített kategóriaelemzéséből származik; vö. Wittgenstein (1971).

¹³ Vö. Rosch–Mervis (1975: 575).

¹⁴ E. Rosch (1978: 41–42).

¹⁵ Vö. E. Rosch (1978: 40–41), l. még Lakoff (1987: 40–46), Bybee (2001).

- a prototípus nem határozza meg, csak korlátozza a kategóriák reprezentációs módjait (ez lehet propozicionális vagy képi),
- a prototípusokat meg kell tanulni, de azok nem képeznek e tanuláshoz elméletet.

A világbeli dolgokat, jelenségeket nem pusztán kategorizáljuk (mintegy egymás mellé helyezve), hanem egymáshoz is viszonyítjuk, egyiket a másik alá vagy fölé rendeljük. Azaz a kategorizáció, a fogalmi általánosítás több szinten is megtörténik: a konceptuális hierarchiának hármasszerveződése működik a megismerésben. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő vagy tudományos kategória áll (*állat – kutya – cocker spániel, bútor – szék – hintaszék*, mindkét sorban a középső elem az alapszintű). A dolgok megismerésének és kategorizációjának legfontosabb tartománya az alapszintű kategorizáció.¹⁶ Az alapszintű kategória az egy dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. Az alapszintű kategória az a szint,

- amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk (már kétéves korban),
- ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot),
- ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés,
- erre a szintre jellemző a leggyorsabb azonosítás, a legkönnyebb előhívás (emlékezés),
- ezen a szinten jelentkezik a legtöbb elkülönítő kategóriatulajdonosság,
- a kategóriáknak ezen a szinten van nagyobb kulturális jelentőségük.

Az alapszinten lehet a legjobban összefoglalni a kategóriákat. Igen lényeges a nyelv szempontjából is, hogy az alapszint változhat az egyéni és kulturális különbségeknek megfelelően.

A prototípuselv alapvető fontosságú a nyelv működésében, mind a szemantikai, mind a fonológiai póluson, mind pedig a kompozitumszerkezetek, szintaktikai szerkezetek sémáiban. Különösebb szöveggörnyezet nélkül is megértjük a következő mondatokat:

- (8) A könyv az asztalon van.
- (9) A kutya az asztal alatt van.
- (10) A lámpa az asztal fölött van.
- (11) A papírlapot lefújta a szél az asztalról.

¹⁶ Vö. Berlin–Breedlove–Raven (1974).

A prototipikus jelentésű nyelvi kifejezések gyorsabban megérthetők, könnyebben feldolgozhatók.

2.2. A konstruálás

A beszélő és a hallgató a nyelvi kifejezésekkel, grammatikai szerkezetekkel, szövegekkel konceptuális tartalmakat konstruál. A nyelv nem tükrözi a valóságot, hanem a beszélő mentálisan megkonstruálja a valóság egy részletét leképezési viszonyokban. A nyelv nem eszköze, hanem közege a megismerésnek és a kommunikációnak. A **konstruálás** egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül¹⁷. A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják¹⁸.

Különböző szavak eltérő jelentései nem pontosan azonos módon jelölnek egy jelenetet. A (12) példában a beszélő a cselekvő térbeli mozgását fejezi ki, mindegyik változatban azonos módon kifejezve az útvonalat (ösvényt), amelyen a mozgás végbemegy, és megjelölve a térbeli végpontot (ezt a mondatbeli leírásban nem éri el a cselekvő). Az a. változat igéje (*megy*) a leginkább általános a mozgás gyorsasága és jellege tekintetében, a b. és a c. változat (*bandukol*, *siet*) viszont erősen specifikus:

- (12) a. Láttam, ahogy ment hazafelé.
b. Láttam, ahogy bandukolt hazafelé.
c. Láttam, ahogy sietett hazafelé.

Egyes sematikus jelentésű, grammatikai szerepet betöltő morféim szintén képesek ugyanannak a jelenségnek különböző megértő feldolgozását, azaz konstruálását jelölni. Például (13) és (14) látszólag azonos módon képez le egy egyszerű viszonyt, a HÁZ + LOKÁLIS (közelség) fogalmi szerkezetet:

- (13) a háznál
(14) a ház mellett

melyben a főnév és a határozói viszonyjelölő (határozóraggal vagy névutóval) a két fő összetevő. A (13) szerkezetben a ház és egy másik, megnevezetlen dolog közötti közelség a fő fogalmi és jelentésbeli viszony. A (14) kifejezés elsősorban vízszintes irányultságú közelséget profilálja.

¹⁷ Langacker (2008: 55).

¹⁸ Verhagen (2007: 48).

2.2.1. A figyelem irányítása, a perspektiválás

Minden mentális tevékenység, így a nyelvi tevékenység, a beszéd is a figyelem irányításával jár. Az elme teljesítőképessége korlátozott, ezért a tudat válogat, a fontos hatásokra összpontosít. A **figyelem irányítása**, méghozzá társas irányítása a kommunikáció alapfeltétele¹⁹. A nyelvi egységek, morfémák, szavak, mondatok, szövegrészek jelentésszerkezetük révén mind meghatározott reprezentációkra irányítják a beszélő és a hallgató figyelmét. A nyelvi jelentés szempontjából jelentős, hogy a figyelem lehet pillanatnyi vagy hosszabb, erőssége idővel csökken (ezért szükséges a koreferencia, az egy azonos dolog rendszeres újraemléltése a szövegben), és terjedelme korlátozott. A rövid távú memóriában 7 ± 2 elem (entitás) lehet előhívva (ez a perceptuális egység a tagmondat szemantikai szerkezetének mentális határolója).

A nyelvi egységek (morfémák, szavak, mondatok, szövegek) feldolgozása minden pillanatban egy korlátozott fogalmi mezőben, másképp fogalmi tartományban történik, meghatározva azt a hatókört, amelyben valami konceptualizálható²⁰. A **fogalmi tartomány** mentális séma, tudáskeret, amely egy központi fogalom körül a megismerésben hozzá rendeződő további fogalmakat tartalmazza. Akár egy ablak, amelyen keresztül a világ egy részét látjuk, több, egymással összefüggő dolog háttere előtt egy dologra és egy eseményre összpontosítva. Az így aktivált fogalmi tartomány, az „ablak” a beszéd dinamikájában a pillanatnyi **figyelmi keret** szerepét tölti be. Az analógiát folytatva: az ablakon belüli dolgok időben változnak, az ablakon belül események történnek. Sőt, maga az ablak, a figyelmi keret is változhat. Ez határozza meg, hogy az egyes fogalmak miképp korlátozódnak a feldolgozás egy pillanatában, valamint ez segít kijelölni a figyelem középpontjában álló egységet. A figyelmi keret a nézőpont függvénye, a szövegvilággal való viszonyában.

A figyelmi kereten belül a nyelvi kifejezések egy vagy néhány entitásra összpontosítanak. A figyelmi kereten belül az összpontosítás tárgya a **figyelem fókusza**. A figyelem fókuszában álló entitás **előtérben** áll, a figyelmi keret többi része **háttérben** van, az előtérben álló entitás konceptuális **alpját** képezi. A figyelem fókuszába a beszélő konstruálási műveletei helyeznek dolgokat. Az előtér – háttér megoszlása szerint **profilálódik** az előtérbe kerülő entitás egy nyelvi kifejezésben: a szemantikailag **profilált** elem az adott nyelvi kifejezés aktuális jelentése. Ugyanazt a jelenetet, viszonyt többféle módon szemantikailag megkonstruálni attól függően, hogy melyik összetevő kerül a figyelem előterébe. A (15) mindkét mondata ugyanazt a jelenetet fogalmazza meg, egy ablak betörését. A két mondat ezt különbözőképpen tartalmazza: a

¹⁹ E témában I. Eysenck–Keane (1997), Chafe (1994), Tomasello (2002), Langacker (1987), Sinha (1999).

²⁰ Ezt részletesen tárgyalja Langacker (1987).

(15 a.) mondat a cselekvőre összpontosít, az ablaküvegtörés elkövetőjére, az áll előtérben, és az ablak a háttérben míg a (15 b.) mondat az elszenvedőt, az üveget helyezi a figyelem fókuszába, az előtérbe.

- (15) a. Pisti betörte az ablakot
b. Az ablak betört.

Az előtér – háttér viszony profil – alap megvalósulásában a háttér jellegű alap szemantikailag körülhatárolt. A háttér (alap) konceptuális határa a nyelvi kifejezés szemantikai **hatóköre**. A *kedd* főnév rész – egész sémában érthető: a KEDD egy nagyobb naptári egység, a HÉT részeként konceptualizálható. Vagyis egyrészt egy huszonnégy órás, éjszakából és nappalból álló természetes időtartam, másrészt egy hét huszonnégy órás elemből álló naptári egység sorrend szerint is meghatározott eleme. A KEDD mint profilált szemantikai egység hatóköre a HÉT, még tágabban a HÓNAP és az ÉV.

2.2.2. Feltűnőség, hozzáférhetőség

A feltűnőség szorosan összefügg a hozzáférhetőséggel²¹. A feltűnőség és a hozzáférhetőség két tényezőtől függ, ill. van velük viszonyban: egyrészt a természetes megismerési folyamatokkal, másrészt a kontextussal (a beszédhelyzettel és a szöveggel, a szövegvilággal). Az első szempont szerint könnyen hozzáférhető a gyakran előhívott fogalom, a gyakran használt nyelvi kifejezés, amelyet a beszélő és a hallgató mentálisan jól begyakorolt, amely egy közösségben erősen konvencionális. A könnyű hozzáférhetőséget segíti a közvetlen tapasztalat. A közvetlenül és mindig tapasztalható entitások (például az egó, a testrészek, a közvetlen természeti környezet) könnyen hozzáférhetők. A fogalmak egy része inherensen feltűnő, mert eleve önmagára irányítja a figyelmet (ilyenek a testrészek, az állandó természeti környezet elemei). A poliszém hálózatokban kontextustól függetlenül elsőként aktiválódó elem (az elsődleges jelentés) is feltűnő elem.

Nehezen hozzáférhető a ritkán előhívott fogalom, a ritkán használt nyelvi kifejezés, amelyet a beszélő és a hallgató mentálisan kismértékben gyakorolt be, amely egy közösségben kevésbé konvencionális. Az elvontság is hozzájárul a nehéz hozzáférhetőséghez. A humán cselekvő lény vagy a kisebb, mozgó entitás mindig feltűnőbb, mint a nagyobb, statikus, élettelen dolog.

Kontextuális szempontból adottnak tekinthető a szövegben vagy a szövegvilágban már aktivált entitás, fogalom. A lokálisan aktivált fogalmak

²¹ A kérdéskörhöz l. Deane (1992), Chafe (1994), Giora (2002, 2004), Schmid (2007), Silverstein (1981), Taylor (1996) munkáit.

mellett vagy azok háttérében lévő fogalmak félig aktiváltak, és könnyen hozzáférhetők. Az újonnan bevezetett fogalmak feltűnőek és nehezen hozzáférhetők.

A könnyen hozzáférhető entitások eleve könnyen válnak feltűnővé. A kisebb, mozgó tárgy feltűnőbb, mint a nagyobb, rögzített tárgy vagy felület. A mozgó, cselekvő, élő ember mindig feltűnőbb, mint a mozdulatlan, élettelen fizikai tárgy. A könnyen hozzáférhető entitások kerülnek általában a figyelem középpontjába a nyelvi szerkezetekben is: a feltűnőbb és könnyebben megérthető dolog inkább válik a mondat alanyává, mint fordítva. Ez tapasztalható a (16) példáiban.

- (16) a. A szemüveg az asztalon van.
b. ?Az asztal a szemüveg alatt van.

2.2.3. A nézőpont

A **nézőpont** a figyelem irányításának egyik legalapvetőbb megvalósulása. A nézőpont legáltalánosabban a beszélő és tárgya viszonyaként határoztatik meg: eszerint a nézőpont az a helyzet, ahonnan a beszélő látja és látattja az általa elmondottakat. Az Egri csillagokban az elbeszélő a regény teljes szövegében a magyarok nézőpontjából látattja a történelmi eseményeket, és nem a törökök szemszögéből, hozzáértve természetesen az értékrendet.

A szövegekben, és ezáltal a szövegek mondataiban, tagmondataiban a jelzethnél összetettebb nézőpontoszerkezet érvényesül. Alapvető fontosságú, hogy egy dolog vagy folyamat különböző megközelítésekből konceptualizálható. A nyelvi kifejezések (például szavak) egy része eleve perspektivikus, vagyis maga a **nyelv perspektivált**, elemei valamilyen nézőpontot érvényesítenek²². Másrészt a nyelvi közlésekben, a nyelvi interakciókban a szövegvilág egyes elemei, elsősorban a mindenkori beszélő és a szöveg fő tárgyának, a szövegbeli résztvevőknek (szereplőknek) a nézőpontja is érvényesül.

A nézőpont különböző, tipizálható módokon érvényesül a nyelvi rendszerben, a szókészlet különböző alrendszerében, például a következő módokon:

- specifikussági szint szerint, amikor ugyanaz a dolog különböző szintű kategorizációs megnevezést kap, attól függően, hogy mennyire általános vagy specifikus megnevezés szükséges egy közlésben (pl. *irodai szék, szék, bútor, tárgy*);

²² L. Taylor (1991), Langacker (1987).

- funkció szerint, amikor ugyanazt az entitást szerepei szerint szemléljük, vagyis ugyanazt a személyt különböző beszélők a nekik megfelelő nézőpontot képviselő főnévvel nevezik meg (pl. *férfi, apa, fiú, főnök, házigazda, vendég*; egy középkorú férfi a szüleinek *a fiunk*, a gyermekeinek *apa*);
- ugyanazt az eseményt a deiktikus perspektíva különböző megvalósulásai szerint lehet szemlélni (pl. *jön – megy, hoz – visz, vesz – elad*)²³.

A szókészlet fogalmi hálózatokat tartalmaz a perspektíváltság szempontjából. Ezek a hálózatok olyan szavakat tartalmaznak, amelyek ugyanazt a fogalmat különböző nézőpontból mutatják be jelentésükben. Ezt a perspektíváltságot megvalósítják a névmások, a nyelvtani elemek (így az ígékötők, a határozóragok és a névutók is).

A szókészlet, a nyelvi elemek perspektíváltsága a valós beszédhelyzetekben (a figyelmi eseményben) különböző módokon jut szerephez. A mindenkori beszélő látóköre úgy érvényesül, hogy a szöveg- és mondatbeli résztvevők (szereplők, megnevezett dolgok) nézőpontja is működésbe lép. Ennek megfelelően a nézőpontoszerkezetben a beszélőhöz és a szereplőkhöz kapcsolódva különböző kiindulópontok működnek. A nyelvi kifejezések perspektivikus jellege a közlés személyközi jellegéből is ered, a beszélő és a hallgató közösen horgonyozza le (azonosítja) az entitásokat és a folyamatokat. Minden nyelvi közlésben közvetlenül feldolgozható az Én (E/1) és a Te (E/2) kiindulópontja. Ezekhez viszonyul deiktikusan, de önálló kiindulópontként is működik az Ó (E/3), tárgyiasága miatt.

A **kiindulópont** az a helyzet, ahonnan egy dolgot, egy jelenetet szemlélünk. A (17) mondatai különböző kiindulópontokat működtetnek. Az a. mondatban a beszélő a kiindulópont (az egyes szám első személyű igealak a jelölője), egyúttal ő a fő résztvevő is, az ő nézőpontjából érti a hallgató a mondatot. Ezért a két kiindulópont (a beszélő és a fő résztvevő) egybeesik. A b. példában a beszélő nincsen jelölve (bár valaki mondja a mondatot), ezért a beszélő háttérben marad. *János* a kiindulópont, ő a fő résztvevő is, az ő nézőpontjából érti a hallgató a mondatot. A két kiindulópont (a beszélő és a fő résztvevő) különbözik. A c. mondatban egy harmadik kiindulópont is külön kifejezést kap: a fő téma (*János utazása*) felelős közlője a fő résztvevő (*János*), míg az a. és b. mondatokban a beszélő vállalja a felelősséget a közlésért.

- (17) a. Párizsba utazom.
 b. János Párizsba utazik.
 c. János azt mondta, hogy Párizsba utazik.

²³ Vö. Langacker (1987: 99–146), Tomasello (2002: 127kk).

A kiindulópontnak három fajtáját lehet megkülönböztetni, amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva²⁴:

- A kiindulópont a mindenkori beszélő kiindulópontja, ez a **referenciális központ**. Kifejtő jelölője az első személy és a jelen idő, továbbá lehet kifejtetlen. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1 formával.
- A kiindulópont a **semleges kiindulópont**, egy mondatbeli szereplő fogalmi perspektívája. Azáltal nyithat meg egy kiindulópontot, hogy maga az entitás fogalma, jelentése megnyit egy fogalmi tartományt, amely meghatározza, hogy e fogalmi tartományba mi kerülhet. Abban az értelemben semleges, hogy nincs köze a szövegvilág aktuális tér-idő-rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges.
- A kiindulópont a „**tudatosság szubjektuma**”: az a beszélő, vagy a szöveg szereplője, aki felelős az információért, akitől származik az információ.

A beszélő kiindulópontja nem mindig érvényesül nyíltan (testes jelölővel) a nyelvi közlésekben. A mondatbeli (vagy szövegbeli) résztvevő kiindulópontja bevezetéskor nyílt. A (17 b.) mondatban azért *János* a semleges kiindulópont, mert az ő nézőpontjából érthető meg a mondatban az *UTAZÁS* fogalma (*János* valahol tartózkodik, és onnan máshová utazik), és *PÁRIZS* fogalma, amely a példamondatban csak *János* utazási céljaként érthető, minden más fogalmi tényező *Párizsról* érdektelen.

A kategorizáció a legáltalánosabb alapja a konstruálásnak, a figyelem a jelentésképzés irányulásának tényezője, a fogalmi szerkezet szerveződése strukturálja a szimbolikus nyelvi szerkezeteket, a használati esemény a konstruálás dinamikus kerete. A következő példa azt érzékelteti, hogy a beszélő nézőpontja fontos szerepet játszik egy elemi esemény nyelvi kifejezésében.

- (18) Az ösvény lépcsőzetesen ereszkedik le a völgybe.
(19) Az ösvény lépcsőzetesen megy fölfelé a völgyből.

Mindkét mondat ugyanazt a helyzetet fogalmiasítja és fejezi ki nyelvi formában. A kettő között mégis lényeges a különbség, mert különböző módon fogalmiasítják a mondatbeli legfontosabb dolgot, az ösvényt, pontosabban annak irányulását. Erre az ad lehetőséget, hogy az *ösvény* főnév jelentésének,

²⁴ L. Sanders–Spooren (1997).

ill. az ÖSVÉNY fogalomnak lényeges összetevője, hogy két vége van, vezet valahová.

Elképzelhető „semlegesebb” nézőpontú nyelvi kifejezés is, például:

- (20) Az ösvény a völgyet és a dombtetőt köti össze.
- (21) Az ösvény a dombtetőt és a völgyet köti össze.

Más esetekben a semleges kiindulópont adja a perspektíváltság lényegét:

- (22) János megvette a kocsit Pétertől.
- (23) Péter eladta a kocsit Jánosnak.

2.2.4. Művelet és szerkezet

A szerkezet olyan mentális modell, amely az értelemképzés szempontjából valamely nyelvi egység összetevőit entitások statikus struktúrájaként írja le. A művelet az a (mentális) folyamat, amelynek során a beszélő és a hallgató a nyelvi struktúrákat létrehozza vagy megérti, folyamatszerű (dinamikus) jellegükben is felismeri. Az a folyamat, amelyben például a tagmondat jelentésszerkezete megkonstruálódik, és maga a folyamat is nyelvi kifejezést kap. A műveleti jelleg érvényesül például egy állítmányi szerepű ige és egy alanyi szerepű főnév közötti szemantikai viszonyban (amely részleges megfeleléseken és azok kidolgozásán alapul), vagy a szórendben és a metaforikus kifejezésben is. Fogalmi és szemantikai művelet végrehajtásával válik érthetővé egy főnév + határozórag szerkezet (a *házban* szóalakban a BENTLEVÉS fogalmát kidolgozza a HÁZ fogalma), vagy más jellegű művelet szükséges egy metaforikus kifejezés megértéséhez (például a *tiszta ember* kifejezésben az ETIKUS VISELKEDÉS fogalmát a FIZIKAI TISZTASÁG fogalmával való megfeleltetéssel lehet megérteni). A szerkezet a műveleti (on-line) feldolgozással együtt írható le.

A műveleti jelleg a mondat megértésekor abban mutatkozik meg, ahogy a mondat a hallgató figyelmének irányítását elvégzi. A mondat (egyszerű vagy tagmondat) egy jeleneten belül elsősorban egy eseményt állít előtérbe. Emellett a mondat általában egy entitásra irányítja a figyelmet, arra, amely az esemény legfontosabb szereplője. Mint amikor a látóterünkben egy kiemelkedő fizikai tárgyra irányul a figyelmünk, amellyel történik valami. A figyelem irányítása a mondat feldolgozása során történik meg, azt a mondat szemantikai szerkezete végzi. A mondat feldolgozásának alapvető összetevője a legfontosabb entitáshoz vezető kognitív ösvény, megértésösvény. A mondatban a kognitív ösvény például az az egymásra következés, ahogy a feldolgozásban az alanytól kiindulva eljutunk az igéig, majd a tárgyig. A kognitív ösvény úgy működik, ahogy a látóterünkben fizikai tárgyról tárgyra haladva megtaláljuk a számunkra legfontosabbat.

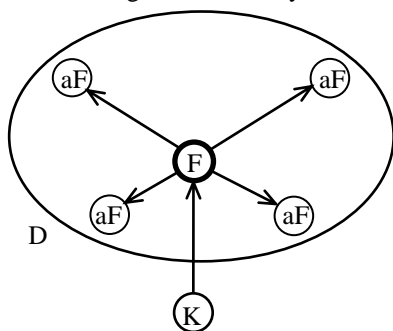
A szöveg műveletek sorával dolgozható fel, a szöveg alapszerkezetét műveleti feldolgozó szerkezete adja. A szerkezet mellett a művelet is kódolva van, a műveleti oldalnak is vannak grammatikalizált (azaz grammatikailag kódolt) összetevői. A nyelv eredendően dinamikus természetű, a fogalmi szerkezetek a feldolgozási idő alatt jönnek létre, ezért a feldolgozó tevékenység temporális dimenziója alapvető a nyelv leírásakor²⁵.

2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell

A **séma** a megismerés egy általános, rendszeresen működő, begyakorolt módja. A séma mint megismerési mód fogalmi struktúrákban jelenik meg, különböző megismerési területeken (például a vizuális vagy az érzelmi tapasztalatok feldolgozásában). A séma a konstruálást segíti, a jelentésszerkezetekben valósul meg a nyelvi kifejezésekben, például jelentéshálózatokban, poliszém szemantikai kapcsolatokban, referenciapont-szerkezetekben. A sémák különböző mértékben elvontak és **egyszerűek** vagy **összetettek**

Az egyszerű sémák egyike a fogalmi tartomány (domain, dominium). A **fogalmi tartomány** az egy fogalom köré rendeződő asszociált, aktivált fogalmak köre. Egy fogalom nem magában áll a megismerésben. Az előhívott fogalom a gyakran vele előforduló további fogalmakat vagy azok egy részét is aktiválja, bár gyengébben: a figyelem középpontjában álló fogalom előtérben van, az asszociált fogalmak háttérben maradnak. A GYERMEK fogalma nem magában áll, hanem előhívja és a háttérben tartja az ANYA és az APA fogalmát. Az 1. ábrán az ovális jelöli a fogalmi tartományt, F a figyelem előtérében álló előhívott fogalmat, aF a fókuszált fogalom köre a megismerésben rendeződő asszociált fogalmakat, és K a konceptualizálót, a megismerő embert.

1. ábra A fogalmi tartomány

F = előhívott fókuszált fogalom
 aF = asszociált fogalom
 D = tartomány (domínium)
 K = konceptualizáló

²⁵ Vö. Langacker (1999b: 361).

A fogalmi tartomány az egyszerűbb jelentésszerkezetek működésében játszik szerepet, például az alapszófajú szók megértésében. A fogalmi tartományon belüli asszociált fogalmak közül egy nyelvi közlésben (például egy mondatban) csak egy-kettő profilálódik, tehát kap szerepet a feldolgozásban, a többi nem. Ez a referencia-pont lényege, amely például a birtokos szerkezet, a koreferencia (az anaforaértelmezés) és a topik jelentésszerkezetének egyik fő összetevője.

A sémák egy része egyszerű szerkezetű, elemi jellegű és erősen elvont, ezért igen sok fogalom feldolgozásában működik közre. Ezek a sémák az idealizált kognitív modellek (ICM)²⁶. Az idealizált kognitív modell egyszerű, néhány elemből álló összetett strukturált egész, Gestalt, amelyet négy strukturáló elv irányít:

- a propozicionális struktúra (Fillmore keretleírásának megfelelően),
- a képi sematikus struktúra (Langacker nyelvtanának megfelelően),
- a metaforikus leképezés (Lakoff – Johnson elméletének megfelelően),
- a metonimikus leképezés (Lakoff – Johnson elméletének megfelelően).

Az idealizált kognitív modell mint séma csomópontok és kapcsolatok hálózata.²⁷ A sémában minden csomópont egy-egy konceptuális kategóriának felel meg. A sémát meghatározza a csomópontok szerepe, egymáshoz való viszonyuk, más sémával való kapcsolatuk. Például a *kedd* olyan idealizált kognitív modell viszonyában határozható meg, amely tartalmazza a nap mozgásából (azaz a föld forgásából) eredő ciklikusságot, a naptári nap kezdetét és végét, a következő kezdetét, valamint a naptári hét ciklikusságát. A naptári hét a modellben egy hét részből álló egymásra következő, amelyből egy emelkedik ki.²⁸

A sémában érvényesülnek a prototípushatások. Az *aggregény* rövid meghatározásban 'felnőtt nőtlen férfi'. E meghatározás azonban csak valamely kultúra vagy társadalom közegében kapja meg értelmét, azaz egy idealizált kognitív modellben definiálható. Ez az ICM olyan közösséget, társadalmat tartalmaz, amelynek tényezője a monogám házasság és a jellegzetes házassági kor. Ebben a sémában számos olyan eset nem számít aggregénynek, amelyben felnőtt nőtlen férfiról van szó (ilyen például a hosszú párkapcsolatban házasság

²⁶ Az idealizált kognitív modellt G. Lakoff dolgozta ki. Vö. Lakoff (1987: 68kk). Az idealizált kognitív modell hasonlít a korábbi sémafogalomra, Johnson-Laird mentális modelljeire és a keretszemantika egyes kidolgozásaira, de a Langacker-féle képi sematikus és a Lakoff-Johnson-féle metaforikus leképezés bevitelével, ill. a prototípushatások következetesebb elismerésével különbözik azoktól.

²⁷ Lakoff (1987: 69).

²⁸ Lakoff (1987: 68).

nélkül élő férfi vagy a katolikus pap).²⁹ Általában véve az ICM megfelelése a vele kapcsolatba hozott egyeddel, jelenséggel többnyire fokozati jellegű.

Az idealizált kognitív sémák kiterjednek a megismerés minden területére. Az idealizált kognitív sémák közül a legáltalánosabbak a térrel, a térérzékeléssel és a térbeli tájékozódással és mozgással kapcsolatosak.³⁰ E sémák emellett szorosan összefüggenek az ember testi jellegű, testből kiinduló érzékelésével, tapasztalataival (a Gestalt-érzékeléssel, az elme képi működésével és a motorikus mozgásokkal) és kiterjedten alkalmasak a metaforikus kiterjesztésekre. Ilyen idealizált kognitív séma

- a TARTÁLY séma,
- a RÉSZ-EGÉSZ séma,
- a KAPCSOLAT séma,
- a CENTRUM-PERIFÉRIA séma,
- a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma.

A TARTÁLY séma alapja az a leképezés, amely szerint egy körülhatárolt háromdimenziós tér tartályként (konténerként) működik, a szóba jöhető dolgokra pedig az jellemző, hogy vagy benne vannak a tartályban, vagy azon kívül. A séma strukturális összetevői: BELSŐ, HATÁR, KÜLSŐ. Példák a TARTÁLY sémára:

- (24) észben tart
- (25) eszébe jut
- (26) szerelembe esik, beléésik 'szerelmes lesz belé'
- (27) bajba kerül, kimászik/kikecmereg a bajból
- (28) bejön a képbe, kimegy/kikerül a képből

A (24) példában a Lakoff-féle kognitív nyelvelmélet szerinti egyik legfőbb séma érvényesül, AZ EMBERI TEST TARTÁLY fogalmi leképezés. Ennek részeként az elme, az agy tartályként értelmeződik, amelyben benne lehet az, amire emlékezni lehet vagy kell. A (25) példa ennek egy másik változata, melyben nem a BENT, hanem a BE fogalmi összetevő érvényesül. A (26) példában a szerelem, ill. a szerelmi érzés megcélzottja képeződik le tartályként. A (27) példában a baj, nehézség valamely tartályszerű entitás, melynek feldolgozásában a BE és KI mellett szerepet játszik a LE, LENT és a FEL, FENT fogalmi összetevő is. Az (28) példa érthető vizuális észlelésviszonyként és kognitív viszonyként is (ez utóbbiban 'a figyelem ráirányul' jelentésben), mindkét esetben a kép körülhatárolt tér, melyhez képest a KINT és a BENT viszonyában határozódnak meg a dolgok. Igen fontos, hogy a vizuális észlelés

²⁹ Lakoff (1987: 70).

³⁰ Lakoff (1987) mellett l. még Johnson (1987), továbbá Lakoff – Johnson (1980).

konceptuális feldolgozásában is egy ilyen séma lép működésbe, jelezve azt, hogy nem különleges metaforikus összefüggésről van szó, hanem a világ egy feldolgozási módjáról.

A RÉSZ-EGÉSZ séma alapja az a leképezés, amely szerint egy dolog egészként működik, amelynek elrendezett részei vannak. Ez a séma az ember testi létén, az emberi test részekből álló egészként való tapasztalatán nyugszik, valamint tárgyak hasonló jellegén. A tapasztalat ilyen sémába rendezése összefügg az alapszintű kategóriák kialakulásával és funkcionálásával. A séma strukturális összetevői: az EGÉSZ, RÉSZEK és KONFIGURÁCIÓ. A RÉSZ-EGÉSZ séma aszimmetrikus: A részét alkothatja B-nek, de fordítva nem. Továbbá ha van egész, vannak részek is, de részek lehetnek úgy, hogy nem alkotnak egészet. Példák a RÉSZ-EGÉSZ sémára:

- (29) család
- (30) társadalom

A család részekből álló egész, amelynek meghatározott konfigurációja van kor, nem, szorosabb vagy lazább kapcsolat (házastárs, testvér, szülő-gyermek viszony stb.) szerint. Maga az egész is fölismerhető, körülhatárolható. A konfiguráció kultúra és kor függvénye. A társadalom a családnál lényegesen összetettebb rész-egész konfiguráció, a mindennapi ismeretek szerint is.

A KAPCSOLAT séma alapja az a leképezés, amely szerint egy dolog egy másik dologgal való kapcsolatában képeződik le. A testi tapasztalat a gyermek-anya/apa testi kapcsolatából származik. A séma strukturális összetevői: két entitás és az őket összekötő kapcsolat. A KAPCSOLAT séma szimmetrikus: ha egy A dolog B dologhoz kapcsolódik, akkor B A-hoz kapcsolódik, de ha egy A dolog B dologhoz kapcsolódik, akkor A B-től függ. Példák a KAPCSOLAT sémára:

- (31) kapcsolatot létesít
- (32) megszakítja kapcsolatát valakivel
- (33) szoros kötelékek fűzik valakihez

A példák (31)-től (33)-ig elsősorban személyközi viszonyokat képeznek le a KAPCSOLAT sémában amelyben két személy az alapvetően szimmetrikus kapcsolat révén valamilyen függőségbe kerül egymással, hiszen a személyközi kapcsolatok általában kölcsönösök, melyeket közösségi (például udvariassági), érzelmi vagy érdek vezérelte normák, elvárások irányítanak.

A CENTRUM-PERIFÉRIA séma alapja az a leképezés, hogy egyes dolgoknak van középső, központi, ill. szélső részük. A testi tapasztalat az emberi test törzsének, a benne működő létfontosságú szerveknek, ill. a végtagoknak, ujjaknak, hajnak a megkülönböztetéséből származik. Az emberi test perifériális részeinek sérülései általában kisebb veszélyt jelentenek a teljes

testre, mint a központi szervekéi. Hasonló állapítható meg a növényekről, sőt ember alkotta tárgyakról is. A központi részek fontosabbak egy élőlény, tárgy azonosságának meghatározásában, mint a periférikusak (például: egy fa a levelei nélkül is fa, törzse nélkül viszont nem az). Egy dolog, amely valamely központi és periférikus részekből álló dolog része, a központ és a periféria viszonyában határozható meg. A séma strukturális összetevői: ENTITÁS, CENTRUM, PERIFÉRIA. A központ és a periféria közötti viszony aszimmetrikus: a periféria a központtól függ, de nem fordítva. Példák a CENTRUM-PERIFÉRIA sémára:

- (34) törzsanyag
- (35) központi kérdés
- (36) lényegi összetevő

A *törzsanyag* valamely tantárgy legfontosabb megtanulnivalóinak összessége, mely nem tartalmazza a kevésbé fontos, választható, nem kötelező anyagot, vagyis a periférikus részeket. A (35) és (36) példában a melléknevek a séma strukturális összetevői közül szintén a centrumban levő entitást nevezik meg, jellegzetesen valamely elvont, a gondolkodással, elméletalkotással, leírással vagy problémamegoldási tervvel kapcsolatban, a nem középponti entitásokkal szemben.

A FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma alapja az a leképezés, hogy minden mozgó dolog valahonnan valahová tart. A testi tapasztalat saját testrészeink, végtagjaink, ill. saját testünk mozgásából származik. A séma strukturális összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek egymásra következőzése), IRÁNY (a cél felé mutat). A forrástól a cél felé tartó dolog az ösvény minden menet közbeni pontján áthalad. Példák a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémára:

- (37) eléri célját, célba ér
- (38) válaszút elé érkezik
- (39) jó/rossz utat választ
- (40) hosszú utat jár be

Mindegyik kifejezés valamely tevékenységnek a valamely cél elérésére való irányulását képezi le (metaforikusan), vagyis azt, hogy a kitűzött cél meghatározott tevékenység elvégzésével érhető el, amelynek van (vagy lehet) kezdőpontja, különböző közbülső szakaszokat kell teljesítenie, és a végponton éri el a célt. Mindamellett mindegyik példának van a fizikai térben való mozgással kapcsolatos jelentése, amelyben a séma működésbe lép. A FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémának van bennfoglalt idővonatkozása.

A képi sémák további hasonló változatai játszanak szerepet a világ konceptuális leképezésében és nyelvi kifejezések megértésében, például: FEL–LE, ELŐL–HÁTUL.

A képi sémák fő tulajdonságai a következők:³¹

- minden tekintetben tapasztalatiak,
- könnyen érthetőek,
- jól és egyszerűen strukturáltak,
- emgensek (részeikből új minőség alakul ki).

Más sémák összetettek és szerkezetükben bonyolultak. **Összetett séma** a tudáskeret és a forгатókönyv³². A **tudáskeret** az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi egy nyelvi közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével. Az ISKOLA fogalom központi fogalmi összetevője a fogalom lényege: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a fogalom sémaként, tudáskeretként további fogalmakat tartalmaz: DIÁK, TANÁR, ÓRA, FELELÉS, DOLGOZAT, TANÁRI MAGYARÁZAT, SZÜNETH, IGAZGATÓ, ISKOLAÉPÜLET, TANTEREM, TORNATEREM, EBÉDLŐ, KONYHA, BÜFÉ, PORTA és PORTÁS. Ezek az asszociált fogalmak a centrum – periféria elvén sugarasan helyezkednek el a központi fogalom körül, fontossági rend szerint. Az asszociált fogalmak maguk is keretként működhetnek, ha a figyelem középpontjába kerülnek.

Egy másik, hasonló, de eltérő hangsúlyú típusa a sémának mint összetett tudásnak a forгатókönyv. A **forгатókönyv** egy nyelvi és nem nyelvi cselekvésekből álló interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza: a forгатókönyv a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek emberi tudása és annak modellálása, sztenderdizált eseménysor vagy sztenderdizált szituáció. A forгатókönyv sémájában résztvevők, szereplők cselekszenek, meghatározott társadalmi szerepek szerint, kölcsönösen megértve egymást. A forгатókönyvbeli esemény vagy helyzet megvalósulása kanonizált eseményszerkezet szerint történik, megadott feltételek érvényesülése esetén. Közismert forгатókönyv a VÁSÁRLÁS szcenáriója. A vásárlás résztvevője a két személy, a vásárló és az eladó társadalmi szerepében, kevésbé előtérben az üzlet, nyitva tartással. Feltételei közé tartozik, hogy az eladó áruval rendelkezzen, a vásárló pedig ellenértékkel (pénzzel). A vásárlás kanonizált eseményszerkezete az ezredfordulón a következőket tartalmazza: a feltételek meglétekor a vevő az üzletbe megy,

³¹ Lakoff (1987: 278).

³² Vö. Beaugrande–Dressler (2000), Van Dijk (1982), Shank–Abelson (1977).

ahol eladó várja, az üzletben kiválasztja a megfelelő árut (esetenként az eladó segítségével), majd fizet a pénztárnál, és távozik.

További összetett sémák szervezik a világról való tudást és a konstruálást, a nyelvi közléseket. Ilyen például a történetelbeszélés.

Míg a fogalmi tartományba rendezés és az idealizált kognitív modellek inkább a megismerés egyetemes módjai, illetve azok megnyilvánulásai, az összetett sémák kultúrához és történeti időhöz kapcsolódnak (az ISKOLA és a VÁSÁRLÁS fogalma kultúránként és történeti koronként változó), bár ezek is alapvetően nem tanult, hanem elsajátított, tapasztalati alapú kategóriák. A forgatókönyv és a tudáskeret beszélő és hallgató interakciójában, az interakció során lezajló kognitív műveletekben s azok eredményeként aktualizálódik. A séma nem pusztán a szöveg megértésének vagy kifejtő értelmezésének a modellje, hanem azt a mögöttes tudást mutatja be, amely lehetővé teszi a közösségi érvényű közlést.

2.2.6. Típus és megvalósulás

Egy szó általános, dekontextualizált, kifejtő leírásában a szó típusjelentése, a prototipikus jelentésszerkezet részletezhető. Ez a típusjelentés kontextusban különböző mértékű igazodásokkal, módosulásokkal valósul meg.

Egy szó, főképp egy alapszófajú szó, például főnév, ige jelentésszerkezete teljes egészében nem tud előhívódni egy szövegben, kognitív (főképp emlékezeti) korlátok miatt a hálózatnak általában csak egy része aktiválódik. A kontextus a konstruálás során befolyásolja a figyelem irányulását. A beszélő a teljes jelentésszerkezetből arra a jelentésösszetevőre (vagy jelentésösszetevőkre) irányítja a figyelmet, amely az adott szövegvilágban a szándékának megfelelő. Például az *asztal* vagy az *alma* főnév jelentésszerkezete összetett, amelyből egy-egy nyelvi interakcióban csak egyes részek kerülnek a figyelem középpontjába (ez az aktív zóna). (41)-ben az *asztal*, (42)-ben az *alma* főnév jelentésének különböző részei profilálódnak (41a: asztallap, 41b: az asztallap alatti tér; 42a: az alma külső felülete, 42b: az alma húsa).

- (41) a. A asztalra teszi a könyvet.
b. Az asztal alá tolja a széket.

- (42) a. Almát hámoz.
b. Almát eszik.

Típus és megvalósulás viszonya dinamikusan érvényesül egy kategória példányainak fokozat szerinti besorolásánál vagy poliszém jelentések elkülönítésénél.

Egy főnév vagy egy ige szemantikai tartalma önmagában egy típust jelöl, egy entitástípust. A típusmegjelöléssel lehetővé válik egy sor entitás azonosítása, amely entitások az adott kategóriába tartoznak a prototípuselv alapján. A típusmegjelölésnek különféle specifikációs szintjei vannak. Az *alma* főnév éppúgy típust (kategóriát) jelöl, mint a *zöld alma*, jöllehet ez utóbbi egy kisebb típus.

A megvalósult példány mindig feltételez egy megvalósulási tartományt. Ez a tartomány olyan közvetlenebb fogalmi közeg, amelyben bizonyos alaptulajdonságok érvényesülnek: fizikai dolgok esetében például a tér, az alak, folyamatok esetében az idő. Egy megvalósulásnak mindig meghatározott helye van a megvalósulási tartományban. E viszony is a fogalmi és szemantikai konstruálás tényezője.

Egy nominális (főnévi csoport, határozatlan vagy határozott teljes főnév) a típusnak egy megvalósulását, példányát jelöli (függetlenül annak számasságától, granuláltságától). Egy számot, személyt, igeidőt és módot, határozottságot jelölő véges ige (a mondat lényegi összetevője) szintén egy típus megvalósulását jelöli. A megvalósulás funkciója az, hogy valamely entitást (dolgot vagy folyamatot) megnevezzen, és ezáltal erre az entitásra irányítsa a pillanatnyi figyelmet valamely nyelvi reprezentációban. A típus megvalósulásának alakítója a kontextus és az episztemikus lehorgonyzás (ez utóbbit l. A jelenet kifejezése: a mondat című fejezetben).

2.3. A jelentés leírása, a szemantika módszertana

Az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással.

Egy kifejezés nyelvtani státusát az határozza meg, hogy mit profilál, azaz mit jelöl, mi áll a figyelem középpontjában az előhívott fogalmi tartalom belül³³. Például a 'folyékony halmazállapotú, kisebb cseppekben megvalósuló csapadék' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*eső*), a folyamat (*esik* [az eső]). A 'gyors, járó mozgással saját akaratból végrehajtott helyváltoztató emberi és állati mozgás' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*futás*), a folyamat (*fut* [valaki valahová]), a cselekvő (*futó*).

³³ Vö. főképp Langacker (1987).

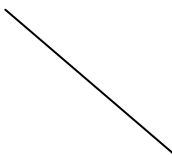
A fogalmi tartalomból kiemelkedő, profilált sematikus fogalmak a fogalmi archetípusok. A kognitív nyelvten a nyelvi egységek jelentését **kognitív tartományok** sorából összeálló mátrixban írja le. A kognitív tartományok lehetnek elemiek (ezek a bázistartományok, melyek valamely alapvető tapasztalati formában – pl. méret, súly, szín, alak, két- vagy háromdimenziós tér – helyeznek el ismeretet az adott entitásról vagy viszonyról), vagy lehetnek összetettek.

A **jelentésszerkezet** elvont tulajdonságok kognitív tartományokba rendezett hálózata. Az entitások, az entitásokkal kapcsolatos események, tulajdonságok megismerése, megértése meghatározott megismerési tartományokban (egyfajta absztrakciós mentális közegben) történik. A megismerési tartomány (kognitív tartomány) egy szemantikai szerkezet egy tulajdonságának a fogalmi közege. A HÁZ jellegzetes alakjának megismerési közege a két- vagy háromdimenziós tér. A PIROS szín fogalmi közege, kognitív tartománya a színskála, ebben a kognitív tartományban írható le. Az *átfogó* főnév kognitív tartománya a kétdimenziós tér, melyben a megnevezett entitás feldolgozható (a fizikai tárgyak általában sok elemi kognitív tartomány mátrixában írhatók le).

A főnév például az a kifejezés, amely egy dolgot profilál a figura–alap viszonyban. A figura–alap viszony lényege abból ered, hogy a nyelvi kifejezések az entitások megnevezésekor a figyelmet mindig valamilyen specifikus fókuszba irányítják, vagyis a kifejezés egy meghatározott profilt helyez el a fogalmi alap hatókörén belül. Az előbbi példa bemutatását folytatva, az ÁTFOGÓ³⁴ egyrészt előtérbe kerül, figuraként kiemelkedik az alpból, itt a kétdimenziós térből. Másrészt az ÁTFOGÓ nem önmagában áll kognitív tartományában, a BEFOGÓkkal viszonyban profilálódik, vagyis a kétdimenziós térben mint kognitív tartományban, mint alpban az ÁTFOGÓ kiemelkedik, elsődleges figura lesz, míg a két BEFOGÓ – bár szintén figura a kognitív tartományban – a háttérbe kerül, másodlagos figura lesz. A *befogó* főnév esetében a műveletek fordítottan érvényesülnek.

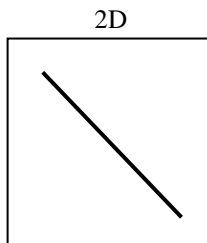
Az 1. ábrán bemutatott alakzat egy egyszerű vonal, egyenes, valahol a térben.

1. ábra VONAL, a matematikában EGYENES

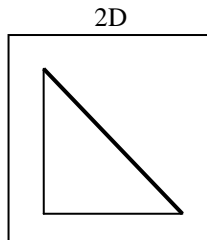
³⁴ A kiskapitális a kognitív nyelvészet közmegegyezése alapján a fogalmat jelöli.

Az 1. ábrán ábrázolt vonal fogalmi, szemantikai szerkezete számos tényezőt tartalmaz. A VONAL absztrahált tulajdonsága a következő: jellegzetes alak (homogén háttérből előtérbe kerülő keskeny, szabályos ábra, a két végpont közötti legrövidebb út), a kétdimenziós térbeli jelleg. A *vonat* jelentése a kétdimenziós tér megismerési tartományában írható le, amelyben a profilált elem maga a VONAL, a háttér a homogén, megszakítatlan kétdimenziós tér. Ezt a leírást a 2. ábra mutatja be, amelyen a négyszögű keret a megismerési tartomány.

2. ábra

A 2. ábrán bemutatott vonal a kétdimenziós tér megismerési tartományában profilálódó tulajdonságával jellemezhető. Egy hasonló vonal más vonalokhoz viszonyítva már más fogalomként érthető, más jelentésként funkcionál. A 3. ábra látszólag a 2. ábra vonalát ismétli meg, a vastagabb szedésű vonalban. A 3. ábra a vastagabb szedésű vonal két másik vonalhoz, két másik egyeneshez viszonyul, azokkal való szemantikus fogalmi kapcsolatában kapja meg a fő jellemzőjét. A 3. ábrán a vastagabb szedésű vonal *átfogó*. Az ÁTFOGÓ fogalmát két másik egyeneshez, két BEFOGÓhoz viszonyítva lehet megadni: egy egyenes a kétdimenziós megismerési tartományban akkor átfogó, ha egy derékszögű háromszögben a derékszöggel szemben áll a háromszög leghosszabb oldalaként, vagyis ebben a helyzetben profilálódik. Másként fogalmazva: az *átfogó* jelentése a két befogóhoz való viszonyában adható meg egy kétdimenziós térben. Ez az *átfogó* szemantikus jelentésszerkezete.

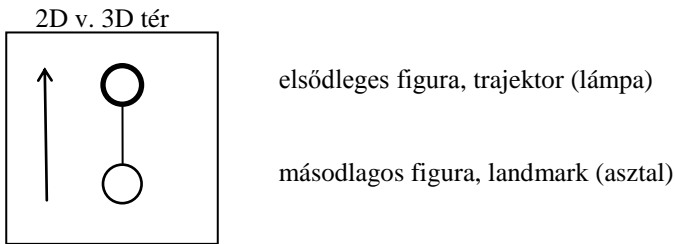

3. ábra

Ezek a tulajdonságok más tulajdonságokhoz képest profilálódnak, vagyis egy megismerési tartományban egy tulajdonság más tulajdonságok támogató közegében jelölődik.

Az összetettebb szemantikai szerkezeteket is hasonló módon lehet jellemezni. A 4. ábra a FÖLÖTT sematikus viszonyt mutatja be.³⁵ A *fölött* névutó egy egyszerű térvonatkozást fejez ki: egy a figyelem előtérben álló fizikai tárgy egy másik, a figyelem háttérben álló fizikai tárgyhoz viszonyítva függőleges irányban magasabban helyezkedik el a térben. A négyzet a kognitív bázisstartomány jelölője, itt konkrétan a két- vagy háromdimenziós tér, amelyben az atemporális viszony feldolgozódik. A két karika a két entitást jelzi e térben, a vastag szedés a profilált (jelölt és előtérbe állított) státust, a karikák közötti vonal a kettejük közötti viszonyt, míg a függőleges nyíl a 2D vagy 3D tér egyetlen, függőleges specifikációját³⁶.

4. ábra A *fölött* jelentéstani ábrája

³⁵ Az ábra sematikus jellege a bemutathatóságot célozza, és nem kívánja azt sugallni, hogy bármilyen mértékig megfelelne mentális állapotoknak vagy műveleteknek.

³⁶ A *trajektor* a 'röppálya' jelentésű *trajectory* szóból ered, itt 'ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg' jelentésben, de nem feltétlenül 'mozgó' jellegű, jelentése a landmark kifejezéssel együtt értelmezhető. A 'határok, tájékozódási pont' jelentésű *landmark* szó itt 'amihez képest valami más az előtérbe kerül és meghatározható' értelemben használatos.

3. Egyszerű jelentésszerkezetek

A szemantikai szerkezet funkciói több szempontból írhatók le. Ezek:

- a szemantikai szerkezet általános jellege
- a szemantikai szerkezetek típusai (ezek a típusok például olyan sémák, amelyek a szófajba rendeződést eredményezik, vagyis a világ jelenségeinek különböző nézőpontú konceptuális feldolgozásai)

Az alábbiakban a szemantikai szerkezetek egy nagy csoportjáról lesz szó, a nyelvtanilag egyszerű nyelvi kifejezések jelentéséről. A nyelvtanilag egyszerű nyelvi kifejezés egyetlen alaktani egység: egy szó (szótári szó) vagy nyelvtani elem (például határozórag, igekötő, névutó). A nyelvtanilag egyszerű nyelvi kifejezések jelentése is összetett, szerkezetes önmagában.

Az egyszerű nyelvi kifejezéseket, nyelvi elemeket két nagy csoportban alkalmazza a beszélő ember. Az egyik csoportba a nyelvtani elemek tartoznak, például a névelő, a határozórag (esetrag), a névutó, az igeragok, a grammatikai jelek, az igekötő és a névmás. Ezeknek a nyelvi elemeknek a jelentése sematikus (egyszerű és elvont), osztályuk zárt (egy-egy ilyen csoport tagjainak száma megadható és nem bővíthető), jelentésszerkezetük fogalmilag nem terjedhet ki az emberi megismerés minden lehetséges fogalmi területére, azaz fogalmilag korlátozottak¹. A másik csoportba a fő szófajok tartoznak (főnév, ige, melléknév, határozószó). Ezeknek a nyelvi elemeknek a jelentése részletezett (összetett és kevésbé elvont), osztályuk nyitott (egy-egy ilyen csoport tagjainak száma meghatározatlan és bővíthető), jelentésszerkezetük fogalmilag kiterjedhet az emberi megismerés minden lehetséges fogalmi területére, azaz fogalmilag nem korlátozottak².

A nyelvi elemek jelentésszerkezete jellegük szerint is különböző típusokra oszlik. Vannak **dolgokat** kifejező szemantikai szerkezetek (ilyenek a főnevek vagy a személyes névmások), és vannak **relációt** (viszonyt) kifejező szemantikai szerkezetek (ilyenek a határozóragok, a névutók, az igekötők, vagy az igék). Az **atemporális relációk** jelentésszerkezete nem tartalmaz idővonatkozást (például a határozóragokban vagy a névutókban, a melléknevekben és határozószókbán), a **temporális relációk** tartalmaznak idővonatkozást, és folyamatot fejeznek ki (ezek az igék).

Az alábbi részek ezek szerint a szempontok szerint mutatnak be fontos jelentésszerkezeteket, szófaji és nyelvtani kategóriákhoz kapcsolva.

¹ Vö. Talmy (2000a).

² Vö. Talmy (2000a).

3.1. A dolog kifejezése: a főnév

A nyelvi kifejezések mindig megkonstruálják fogalmilag, azaz szemantikailag azt a tartalmat, amit a beszélő hozzáférhetővé tesz. Vagyis az adott fogalmi tartalomból előtérbe helyezik azt, ami éppen fontos. A fogalmi tartalomból kiemelkedő, profilált sematikus fogalmak a fogalmi archetípusok. A fogalmi archetípusok egyike a **dolog**. A dolgot jellegzetesen **főnév** jelöli.

A megismerő és beszélő embert dolgok (dologként megértett entitások) özőne veszi körül, és hasonlóan rengeteg dologról képes beszélni. A sok dolog igen sokféle lehet. A nagy változatosságot a dolgok megnevezése tartja egy kategóriában: a különféle dolgokat egyaránt főnév jelöli. Főnév például a *kő*, az *asztal*, az *arany*, a *víz*, a *szerelem*, a *futás*. Mindegyik felsorolt főnév dolgot nevez meg, jóllehet ezek a dolgok nagyon különbözőek. A különböző dolgok a megismerésben, a kategorizációban kerülnek egy kategóriába, a fogalmi konstruálás révén. Így alakul a főnév nyelvi kategóriája. A főnév a prototípuselv szerint működő kategória: sugaras szerkezetében

- a prototipikus példányok (például a fizikai tárgyat jelölők) a központi tagok,
- elvont tulajdonságok hálózata teszi lehetővé a példányok besorolását,
- határai nem élesek (például a főnév és a főnévi igenév elkülönülésében).

A prototipikus dolog a **fizikai tárgy**. Az embert körülvevő természeti és ember alkotta fizikai tárgyak időben viszonylagos állandóságot mutatnak (nem változik az alakjuk, a méretük, a színük, az anyaguk), a megismerésben nem vagy alig játszik szerepet az időbeliség. A tárgyak emellett térben körülhatároltak, kiterjedésük fölismerhető, ezáltal elkülönülnek más tárgyaktól. A fizikai tárgyak a legközvetlenebbül tapasztalható dolgok, amelyek megismeréséből jön létre a DOLOG fogalma, sematikus fogalmi szerkezete. A dolgot kifejező szó a főnév, ha dolgokat nevezünk meg szóval, akkor az a szó általában főnév³. Így jelölnek időben állandó és körülhatárolt fizikai tárgyakat a következő főnevek:

(1) *kő, hegy, asztal, ház*

³ A főnév szemantikája, funkciói részletezésére vö. Hopper – Thompson (1985), Langacker (1987, 1991a), Givón (2001), Frawley (1992), Radden–Dirven (2007), Kiefer (2000).

A konceptuálisan kialakított **prototipikus főnévre** jellemző:

- fizikai tárgyat jelöl,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy atemporális, időben (viszonylag) állandó,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy anyagból van,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy kiterjedésében körülhatárolt,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy térben létezik, a térben kijelölt helye van.

Más dolgokat általában a fizikai tárgyak sémájának analógiájára, mintájára dolgoz fel az emberi megismerés. Az alábbi főnevek az utánuk megadott kifejezésekben nem fizikai tárgy jelentésben szerepelnek, a kifejezések jelentésszerkezetébe mégis mint fizikai tárgyakként épülnek be, jelentésükben tárgyiasulnak, tárgyszerű fogalommal alakulnak:

(2)	a. víz	~	vizet hoz
	b. ég	~	az égen repül egy madárraj
	c. ész	~	észben tart, észébe jut
	d. szeretet	~	szeretete kisugárzik
	e. tánc	~	a tánc a művészet egy megvalósulása
	f. futás	~	futás közben elesett

Anyagot jelöl a *víz* főnév, tehát olyan dolgot, amelynek nincsen állandó térbeli körülhatároltsága. Az anyag fogalmában a térbeli körülhatároltság, a jellegzetes és állandó alak nem profilálódik (nem jelölődik). A *vizet hoz* kifejezésben a víz fogalma mégis tárgyiasul, fizikai tárgyként képeződik le. Hozni, azaz térben a beszélő felé közelítve mozgatni elsődlegesen fizikai tárgyakat lehet, a *hoz* ige jelentése, fogalma szerint is. Vizet csak körülhatárolva, edényben lehet hozni, mintha fizikai tárgy lenne, az őt tároló edénnyel együtt. Tehát az anyagot a megismerő elme gyakran fizikai tárgyként dolgozza fel, és így fejezi ki nyelvi formában.

Az *ég* főnév elsődleges jelentése 'a föld légköre'. A földön élő ember számára nem tapasztalható határozott körvonala, véges térbeli kiterjedése, inkább határ nélküli kiterjedése a feltűnő, amely kiterjedésében a megismerő ember benne van. Az *égen repül egy madárraj* kifejezésben az ég anyagfogalma tárgyiasul, fizikai tárggyá alakul, amelynek van felülete, és amellyel más fizikai tárgy (az itteni példában a madár) érintkezni tud.

Az *ész* főnév a magyarban nem fizikai tárgyat, hanem elvont fogalmat fejez ki. Elsődleges fogalmi tartalma az ELME, a külső hatásokra és a belső

motivációkra reagáló EMBERI ÉRTELEM.⁴ Az ÉSZ fogalmát és az *ész* főnév jelentését ennek ellenére gyakran valamilyen fizikai tárgy segítségével értjük meg, például egy metaforikus szerkezetben. Az *észben tart* kifejezés fogalmi tartalma röviden a következő: 'valamilyen módon megszerzett, feldolgozott elméleti tudást elméjében tárol és előhívhatóvá tesz'. Az *észben tart* kifejezés ezt a fogalmi tartalmat a TARTÁLY elvont sémájával teszi érthetővé. A TARTÁLY sematikusan olyan szilárd anyagból készült, belül üreges tárgy, amelybe más tárgyak helyezhetők. Az idézett kifejezésben az ÉSZ TARTÁLY, amelybe dolgok, itt tudáselemek helyezhetők, ott tarthatók és onnan elővehetők.

A *szeretet* főnév elsődlegesen emberi érzelmet jelöl, a mások iránti cselekvően elfogadó magatartás megvalósulását. Dolog, de nem fizikai tárgy. A *szeretete kisugárzik* kifejezésben a szeretet fogalma tárgyiasul, fizikai tárgyként értődik, amely fényt bocsát ki.

A TÁNC fogalmának központi összetevője az emberi test akaratlagos, ritmikus, gyakran művészi mozgása. Ez a mozgás, amelynek időbeli szerkezete van, a *tánc* főnév jelentésében dologként konstruálódik meg: időbeli szerkezete háttérbe szorul, a mozgás egyetlen fogalmi szerkezetben összegződik.

A FUTÁS fogalmának központi összetevője az ember gyors, akaratlagos, saját energiaforrásból származó helyváltoztató mozgása. Ez a mozgás, amelynek időbeli szerkezete van, a *futás* főnév jelentésében dologként konstruálódik meg: időbeli szerkezete háttérbe szorul, a mozgás egyetlen fogalmi szerkezetben összegződik.

Összegezve: a főnév tárgyként konceptualizált, tárgyiasított dolgot jelöl.

A dolgok megismerése, időbeli állandóságuk és térbeli körülhatároltságuk felismerése a dolgok tulajdonságainak feldolgozásán alapul. A dolgok mentális reprezentációja a dolgok tulajdonságainak elvont reprezentációja révén lehetséges. A megismerő elme számos dologgal, így fizikai tárggyal találkozik, amelyeket egyrészt körülhatárol és elkülönít, másrészt valamilyen hasonlóság alapján csoportosít. Valójában azonban nem egyszerűen dolgokat, hanem a dolgok tulajdonságait különíti el és hasonlítja egymáshoz. A tulajdonságok csoportosításából alakul ki a tapasztalati alapú kategória. Például számos hasonló alakú, különböző színű, hasonló méretű, belső felépítésű és anyagú, kívül keményebb, belül puhább, ehető tárgy elvonatkoztatott jellemzőiből áll össze az ALMA fogalma.

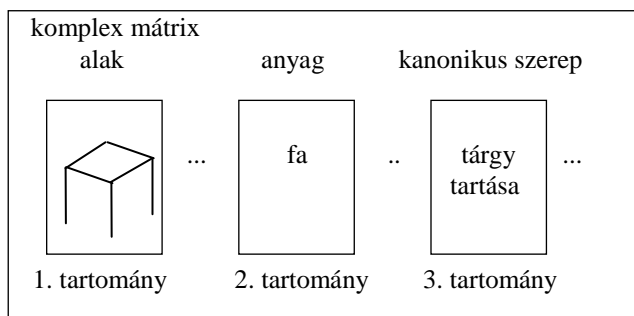
A főnév jelentése szerkezetes, miképp a dolog fogalma is strukturált. Valamely dolog kategóriája, a róla való fogalmi tudás az absztrahált és sematizált tulajdonságok hálózatából áll össze. A feldolgozott tulajdonságok entitásokká absztrahálódnak. A fogalom szerkezete mint hálózat kölcsönös kapcsolatban álló entitások szerkezete.

⁴ Az *ész* filozófiai, pszichológiai értelmezéseit itt nincsen mód összefoglalni, jóllehet mindaz visszahathat az *ész* mindennapi megértésére.

A *asztal* főnév egyszerű és gyakori szó a magyarban. Az *asztal* főnév jelentésszerkezete az **absztrahált és sematizált, entitásokként feldolgozott tulajdonságok hálózata**ként áll össze. Az ASZTAL fogalmához tartozó számos tulajdonság közül például megemlíthetők a következők: alak, anyag, szerkezet, lap, láb, méret, kanonikus funkció. Ezek a fogalmak tapasztalatokból lettek elvonatkoztatva és sematizálva a mindenkori megismerés során, az ASZTAL fogalmában entitásokként kapcsolódnak egymáshoz.

Egy dolog tulajdonságait reprezentáló entitások (elvont tulajdonságok) **megismerési tartományokban (kognitív tartományokban)** írhatók le. A megismerési tartomány a megismerés egy jellegzetes fogalmi közege, például az egyszerűek közül a háromdimenziós tér, a méret, a szín, az összetettebbek közül a funkció. A megismerési tartományban a prototipikus dolog (tulajdonság) más dolgok háttére előtt profilálódik, jelölődik.

Az 1. ábra az *asztal* főnév jelentésmátrixának sematikus diagramját mutatja be, három tulajdonság megjelölésével. A külső négyszög a teljes jelentésszerkezet (jelentésmátrix) határolója, a belső három négyszög egy-egy kognitív tartomány, fölötte a tartomány neve, benne a profilált tulajdonság.

1. ábra Az *asztal* jelentésmátrixának részlete⁵

A főnév jelentésszerkezetének fontos tulajdonsága az egyes tulajdonságok kölcsönös kapcsolata, szoros összetartozásuk és szemantikai sűrűségük, amely belső stabilitást eredményez. Mindez a dologfogalmak kategorizációja, a tulajdonságok csoportosítása során alakul ki.

Egy főnév jelentésének mint komplex mátrixnak a következő további jellemzői fontosak.

Egy főnév általános, dekontextualizált, kifejtő leírásában a főnév típusjelentése, a prototipikus jelentésszerkezet részletezhető. Ez a típusjelentés kontextusban különböző mértékű igazodásokkal, módosulásokkal valósul meg.

A jelentésmátrix teljes egészében nem tud előhívódni egy szövegben, kognitív (főképp emlékezeti) korlátok miatt a hálózatnak általában csak egy

⁵ Langacker (1991b: 5) alapján.

része aktiválódik. A főnév jelentésének kontextuálisan előhívódott része az **aktív zóna**. Az aktív zónát az adott főnév közvetlen és tágabb szövegbeli környezete határozza meg. (3)-ben az *asztal*, (4)-ben az *alma* főnév jelentésének különböző részei profilálódnak (3a: asztallap, 3b: az asztallap alatti tér; 4a: az alma külső felülete, 4b: az alma húsa).

- (3) a. A asztalra teszi a könyvet.
b. Az asztal alá tolja a széket.

- (4) a. Almát hámoz.
b. Almát eszik.

Minden főnév jelentésszerkezete összetett. A **szemantikai összetettség** többféle lehet. A szemantikai összetettség jellege a főnévvel jelölt dolog jellegétől, a dolog fogalmi feldolgozásától függ. Az elvont tulajdonságok (entitások) egymáshoz való viszonyuk szerint alkothatnak heterogén vagy homogén összetettséget (a közöttük lévő határ nem éles).

A dolgok közül a tárgyakat jelölő főnevek **heterogén** összetettséget tartalmaznak, az anyagot jelölő főnevek **homogén** összetettséget. A tárgyak több részből állnak, és az emberi megismerés is így, részekből állva konceptualizálja azokat. Például a *fa* vagy az *autó* főnév jelentésszerkezete heterogén tartalmú, mert a jelölt dolog eltérő sematizált részekből áll.

Más dolgok, például az anyagok főnévi jelölőinek összetettsége homogén. A *homok* vagy a *víz* főnév jelentésszerkezete homogén tartalmú, mert a jelölt dolog azonos sematizált részekből áll. A *homok* sematizált része a homokszem, (nagyjából) azonos jelleggel: mérettel, anyaggal. A *víz* vagy a *levegő* anyaga a nyelvi jelentés szerint úgy homogén, hogy anyagi részei nem különülnek el elvont tulajdonságként, azaz jelentésegységként (a hétköznapi tapasztalat feldolgozásában). Az anyagot megnevező főnevek jelentésszerkezetében az anyag a mindennapi tapasztalat szerint homogén, mennyiségétől és alakjától függetlenül. Emellett adagokra osztható, valami más (például tartály) ad neki alakot.

Másként homogén az *erdő* vagy a *tömeg*: mindkét főnév homogén jellegű, mert az őket alkotó egységek (a fák vagy az emberek) az egész dolog, vagyis az *erdő* vagy a *tömeg* nézőpontjából azonos jellegűek egyenrangúak, a közöttük lévő létező különbségek nem profilálódnak ezekben a főnevekben.

Van olyan főnév, amely úgy nevez meg több vagy sok, egyenlő egységből álló egységet, dolgot, hogy különbséget tesz az egységek között: az egyik egységet előtérbe helyezi, profilálja a többi háttere előtt, például rész – egész viszonyban. A *hétfő* jelentése naptári nap, a hét első napja, amely napot a héthez, a hét nap egységéhez viszonyítva dolgozza fel a beszélő. A *hétfő* tehát egyszerre egész, önálló dolog, és rész, a hétnek egy egysége. A testrésznevek, a rokonságnevek hasonlóan érthetők a RÉSZ – EGÉSZ séma szerint.

A prototipikus főnév térben körülhatárolt fizikai tárgyat jelöl. Ilyen főnév a *kő*, az *asztal*, az *alma*. A körülhatárolt fizikai tárgyak alakja jellegzetes, viszonylagosan állandó. Más dolgok térbeli **körülhatároltsága** a környezetüktől függ, vagy nem mutat jellegzetes alakot.

Egyes anyagok, főképp a folyadékok határait az őket tároló vagy körülvevő edények határozzák meg. A *víz* jelentésszerkezetének (mátrixának) része a folyékony jelleg, a leggyorsabb lefolyás elve, az állandó alak nélküiség, amelyet a környezet szilárd tárgyai vagy egy edény tehet körülhatárolttá. A *levegő* jelentésszerkezetének (mátrixának) része a gáznemű állapot, a közvetlen láthatatlanság, az alak nélküiség és az általános jelenlét. Az *arany* jelentésszerkezetének (mátrixának) része a szilárd jelleg, az állandó alak nélküiség, illetve az esetleges és szabálytalan körülhatároltság.

Más dolgok nagy kiterjedésű, nem pontos körvonalú jelenségek, amelyeknek fizikai anyagi jellegük elsődleges szempont fogalmuk kialakításában: például a *tenger*, *ég* főnév által jelölt dolgok körülhatárolatlan jelleggel konceptualizálódnak, mert teljes körülhatároltságuk nem tapasztalható közvetlenül.

A számosság és a körülhatároltság tulajdonsága gyakran összekapcsolódik, például a *homok*, *liszt*, *borsó* főnevek esetében. A fentieknek megfelelően lehetséges: *egy asztal*, *egy alma*, *egy tömeg*, de *egy pohár víz*, *egy darab arany*, *egy zsák homok*, *egy marék borsó*.

A nem fizikai tárgyakat vagy anyagot jelölő főnevek körülhatároltsága fokozat szerint elvont. Az *erdő* vagy a *tömeg* főnév térben is körülhatárolható dolgot jelöl, de ez a körülhatároltság nem tapasztalható közvetlenül egészében.

Más dolgok, például a *rokonság*, a *nép*, *nemzet* főnevek által jelöltek térbeli körülhatároltsága annyiban elvont, amennyiben a megnevezett dolgok alkotó egyedei nincsenek egy valós térben, inkább a konceptualizáló által létrehozott elvont, virtuális térben jelennek meg együtt.

A prototipikus főnév alapbeállításban számszerűleg egyetlen egy dolgot jelöl:

(6) *kő, hegy, asztal, ház*

Más főnevek viszont elsődleges jelentésükben közvetlenül tartalmazzák a **számosság** valamilyen tulajdonságát (ezeket tekintik hagyományosan gyűjtőneveknek). Például a *nyáj*, *tömeg*, *gyűjtemény*, *készlet*, *erdő*, *lomb*, *hegység* főnevek jelentésének egyik fontos elvont tulajdonsága a sok azonos vagy hasonló elem, amelyből az egész mint dolog összeáll. A számosság vagy elemekből állás (granuláltság) mértékét fokozat szerint lehet jelölni. A (7) szósora szinonim, de az egyes főnevek különböznek a számosság (az alkotóelemek sokasága) vagy az egész jelöltségének előtérbe állításában:

(7) *tömeg – csődület – sokadalom – sokaság – emberek*

A (7)-ben felsorolt főnevek egyaránt a 'sok ember egy térben valamely okból összegyűlve, egységként' fogalmát jelölik, de eltérő nézőpontból. A *tömeg* a sok emberből álló egységet, az egészet helyezi előtérbe, az *emberek* az egység elemeit, a sok embert profilálja. A többi főnév átmenet a két szélső főnév között: a *csődület* inkább az egészet hangsúlyozza, a *sokaság* inkább az egész elemeinek számosságát.

Összegezve a főnév általános jelentésbeli jellemzőit: a főnév tárgyiasított, tárgyként konceptualizált dolgot jelöl. Fő fogalmi jellemzői: a tárgyszerűség, a temporalitás hiánya, a térbeliség, az egymáshoz kapcsolódó, absztrahált tulajdonságokból álló szemantikai szerkezet fokozat szerint érvényesülnek az egyes főnevekben. A prototipikus főnevekre teljes vagy jórészt teljes mértékben jellemzőek ezek a jegyek, a kevésbé prototipikusokra kevésbé, például egyes elvont főnevek (*futás*, *szerelem*) több időbeliséget tartalmaznak. Ebben a minőségében a főnév **szemantikailag független**, mert egy dolog főnévvel való reprezentációja konceptuálisan független bármely eseménytől, amelyben részt vehet. Ugyanakkor a főnév által előhívott fogalom – mint minden más fogalom – nem magában áll, hiszen minden fogalom aktiválása további fogalmak aktiválásával, asszociálásával jár, ezért minden főnévi jelentésnek megvan a maga támogató közege. A főnév támogató fogalmi közege azoknak a fogalmaknak a sora, amelyekkel jelentésszerkezete érintkezik, de amelyektől ez a komplex mátrix egyúttal elkülönül.

3.2. A folyamat kifejezése: az ige

A nyelvi szerkezetek fogalmi szerkezeteket reprezentálnak. A fogalmak a világ jelenségeinek tapasztalati alapú kategorizációs leképezései, konstruálásai a megismerésben. Kiemelkedően fontos fogalom a **folyamat** (vagy **esemény**), amelyet prototipikusan **ige** jelöl.

A világban tapasztalt jelenségek egy csoportja, kategóriája az emberi megismerésben a **folyamat** (másképp: esemény) kategóriája. Például szemmel észlelhető, hogy egy zászló leng a szélben, egy ember megy az utcán, valaki becsuk egy ajtót. Mind a három példa egy-egy folyamatként reprezentálódik az emberi megismerés számára. A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás. Az időben lezajló folyamat valamely dolgokkal, a folyamatban részt vevőkkel kapcsolatos: például egy tárgy mozog, egy személy megy valahová, egy személy tesz valamit egy tárggyal. Ezeket a folyamatokat, és megszámlálhatatlanul sok más további folyamatot fogalmi szerkezetként dolgozza föl az emberi elme. E fogalmak időbeli viszonyokat fejeznek ki

részrtvevők (dolgok) között. A folyamatot a nyelvben ige fejezi ki: *leng, megy, becsuk*. Az ige a folyamatot nyelvenként meghatározott módon jelöli⁶.

Többféle prototipikus ige is megnevezhető, azaz többfajta igitípus is az ige kategóriájának középponti részében van. Az egyik prototipikus ige mozgást fejez ki (például: *mozog, megy, repül, csúszik, folyik*). Egy másik prototipikus ige fizikai tárgyra irányuló cselekvést fejez ki (például: *fog, harap, dob, vág, becsuk, eszik*).

A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár,
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki,
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki,
- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusán jelöli, egy esemény térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ,
- a résztvevők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: egy **részrtvevő**, az **elsődleges figura** (a **trajektor**⁷; tr) és egy másik résztvevő, a **másodlagos figura** (a **landmark**⁸; lm) viszonyának temporális feldolgozása. Olyan mentális feldolgozás, amelyben az időbeliség elemi, pillanatnyi állapotok egymásra következéséből áll. A *belép* ige mozgást fejez ki, mint (8)-ban.

(8) A rektor belépett a terembe.

A *belép* ige elsődleges jelentésének jelentésszerkezete két résztvevő időbeli viszonyát fejez ki (ezeket a két karika jelöli az ábrán). Az egyik résztvevő a térbeli mozgás, a cselekvés végrehajtója (ezt jelöli a kisebb karika), a másik résztvevő az a körülhatárolt tér, ahová a mozgás végrehajtója bejut (ezt jelöli a nagyobb karika).

Az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok egymásra következésével reprezentálja. A 2. ábra három elemi állapotot mutat be a lehetséges sok közül: a kezdőt, egy közbülsőt, és a befejező pillanatnyi állapotot, mindegyiket egy-egy négyszögben. A teljes szerkezet ábráin belüli négyszögek kognitív tartományok, amelyek egy-egy pillanatnyi állapotot reprezentálnak, és amelyek az igék esetében azonosak a teljes

⁶ Az ige szemantikája, funkciói részletezésére vö. Hopper – Thompson (1985), Langacker (1987, 1991a), Givón (2001), Frawley (1992), Radden – Dirven (2007) , Kiefer (2000).

⁷ L. a 48. oldal 36. lábjegyzetét.

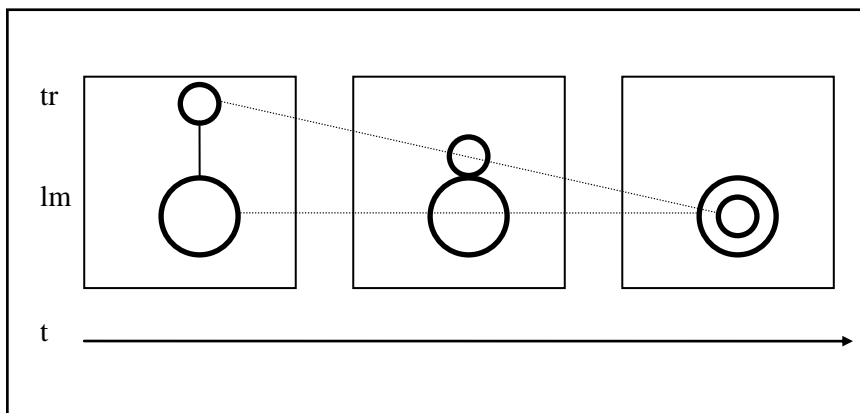
⁸ L. a 48. oldal 36. lábjegyzetét.

jelentésszerkezetben. Az időt a pillanatnyi állapotok belső ábrái alatti vízszintes nyíl jelöli.

A folyamat eseményszerkezete minden ige esetében specifikus, több általános tényezővel. A *belép* ige eseményszerkezetének része a sematikus kezdő- és végpont térben, a végpont elérése néhány járó lépéssel.

A 2. ábra a *belép* ige jelentésszerkezetét (komplex mátrixát) ábrázolja.

2. ábra A *belép* ige sematikus jelentésábrája⁹

A *belép* ige a körülhatárolt térbe jutást időbeli folyamatként fejezi ki, két résztvevő viszonyában, térben és időben körülhatárolt módon. Mind a résztvevőket, mind a térbeli viszonyokat sematikususan tartalmazza, míg az eseményszerkezetet részletesen jelöli.

Az eddigieknek megfelelően az ige jelentése több **alszerkezet**ből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek (összetevők) a következők:

- a figurák (szereplők),
- a temporális viszony, a folyamat,
- a folyamat eseményszerkezete.

Az egyik összetevő egy vagy jellemzően több szereplő, amely szereplők viszonya időben változva képeződik le. A másik maga a temporális viszony, a folyamat. A harmadik összetevő a folyamat belső szerkezete, az eseményszerkezet.

⁹ Langacker (1987: 245).

A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki. A két résztvevő sematikusán, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. A **figura** olyan dolgot jelöl, amely csak sematikusán, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviseletet az ige jelentésében. Az alábbi igék után a névmások nevezik meg sematikusán a figurákat.

- (9) esik – valami
- van – valami
- van – valami, valahol
- törik – valami
- tör – valaki, valamit
- fut – valaki, valahová, valahonnan
- olvas – valaki, valamit
- ül – valaki vagy valami, valahol
- megy – valaki, valahová
- olvas – valaki, valamit
- kinyit – valaki, valamit

Például a *belép* ige jelentésszerkezetében résztvevő a VALAKI és a VALAHOVÁ. A VALAKI sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: cselekvő (prototipikusan emberi lény), aki saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes. Ezt a résztvevőt az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura, a trajektor reprezentálja. A VALAHOVÁ sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: körülhatárolt tér, térbeli hely, amelynek határa egy ponton átjárható, és amelybe más dolgok, például emberi lények bemehetnek, elhelyezkedhetnek. Ezt a résztvevőt az ige jelentésszerkezetében a másodlagos figura, a landmark reprezentálja. A két résztvevő közül a figyelem a humán cselekvőre irányul, ez a feltünőbb, ez lesz az elsődleges figura.

Az **időbeliség** (temporalitás), a folyamat jelleg az ige jelentésszerkezetének fő összetevője. Az ige a két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza.

Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó on-line művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza

fel¹⁰. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a **szekvenciális letapogatás**.

A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli az ige. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges. A szekvenciális letapogatás, az egymásra következésen alapuló feldolgozás a filmkockák elem állapotaiból összeálló folyamat feldolgozásával jellemezhető.

Az időbeli viszony temporális, szekvenciális, folyamat jellegű összetevői általában részletes kidolgozást kapnak az ige eseményszerkezetében. Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli deiktikus igeidővel.

A két résztvevő közötti folyamat, a *belép* igében reprezentált temporális viszony a következőképpen jellemezhető: az elsődleges figurával képviselt cselekvő időben végrehajtott, szemantikailag elemi állapotok egymásutánjában leképezett mozgás révén a másodlagos figurával képviselt körülhatárolt térbe jut.

Az **eseményszerkezet** az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll.

A *belép* ige eseményszerkezetének legfontosabb összetevői a következők. A cselekvő mint elsődleges figura felegyenesedett testhelyzetben, arccal előre, 2 – 3 lépéssel végrehajtott, átlagos járási sebességű mozgást végez, amelynek eredményeként a másodlagos figura által reprezentált körülhatárolt fizikai térbe jut.

Az ige rendkívül változatos a résztvevők, a folyamat és az eseményjelleg **változatossága** szerint. E tényezők együttállásai további variációs lehetőségeket jelentenek.

Az igével leképezett folyamatbeli **figurák** (résztvevők) rendkívüli változatossága többek között a résztvevők cselekvő jellegével jellemezhető. A prototipikus résztvevő a cselekvő (ágens, emberi lény, aki másra irányuló cselekvést hajt végre) és az elszenvedő (páciens, élőlény vagy tárgy, dolog, amelyen egy cselekvő valamilyen cselekvést végrehajt, amelyen valamilyen változás végbemegy). Vannak figurák, amelyekre a mozgás jellemző, másokra a létezés. A figurák aktív és passzív jellege közötti különbséget mutatja be (10) két mondata, amely ugyanazt a jelenetet fejezi ki, de az egyikben a cselekvőre (az aktívra), a másikban az elszenvedőre (a passzívra) irányítja a figyelmet:

¹⁰ L. Langacker (1987: 248–253).

- (10) a. Pisti betörte az alakot.
b. Az ablak betört.

Az ige jelentésszerkezetének **folyamat** összetevője, a temporalitás nagy változatosságot mutat szintén. A különböző folyamatok konstruálódhatnak hosszúság és rövidség szerint. Időben rövid folyamatot jelöl például a *tör, ugrik, ejt* ige. Időben hosszú folyamatot jelöl például a *van, dolgozik, olvas, megy, lehűl* ige. A hosszúság – rövidség skálán vannak szélső értékben rövid igék (ilyenek „mozzanatos” igék, például *tüsszent*), és szélső értékben hosszú igék (ilyenek a létezésre vonatkozó igék, például *van*).

Az egyetlen abszolút rövid folyamatot tartalmazó igék közé tartoznak a mozzanatos igék, amelyek nem csak rövidek folyamatokban, hanem egy többször megismétlődhető eseménynek egyetlen elemét képezik le (például *roppan, de ropog*). Az abszolút rövid folyamat tehát más konstruálásokban ismétlődhet (ilyenek a gyakorító tartalmú igék, például *villog, de villan*).

Egyes igék folyamatleképezésében van időbeli kezdő- és végpont, más igékben nincsen. Kezdőpontot tartalmazó ige például az *indul, elindul*, végpontot tartalmazó ige például az *elmege, leesik, elolvas*. Nincsen kezdő- és végpont például az *esik* (az eső), *olvas* igékben. A időbeli kezdő- és végpont az ige jelentésszerkezetében mindig sematikus, tehát az ige jelöli, hogy a folyamat valamikor elkezdődik és befejeződik, de hogy ez a beszédidőhöz képest mikor történik meg, azt az ige nem tartalmazza.

A folyamat gyorsasága (intenzitása) szintén tényezője az ige jelentésszerkezetének. A folyamat gyors, nem pillanatnyi, de intenzív, ha az adott idő alatt a folyamat során sok részesemény történik. Például egyes mozgásigék esetén a mozgó dolog rövid idő alatt nagy távolságot tesz meg (*suhan*), szemben az átlagos gyorsaságot jelölő igékkel (*megy*). Gyermekek, kamasz növéseire például a *megnyúlik* inkább a növekedés intenzitását, időbeli gyorsaságát jelöli, míg a *megnő* a folyamat átlagos intenzitását és eredményét.

A folyamat **eseményszerkezete** nagyon változatos, a másik két tényezőhöz hasonlóan.

Az eseményszerkezet lehet tagolt (heterogén), tagoltsága lehet összetettség alszerkezetekkel, vagy ismétlődő elemekkel. Az eseményszerkezet lehet tagolatlan (homogén).

Az ige különböző szempontból elkülönített fajtái (tranzitív – intranszitív; cselekvő, mediális, visszaható, műveltető, kölcsönös, szenvedő) a három tényező (a résztvevők jellege, a folyamat jellege és az eseményszerkezet fajtája) különböző együttállásaiból jön létre. Az akcióminőség lényegében a folyamat temporális jellegének és az eseményszerkezetnek a kombinációja.

A három tényező, kivált a figurák (résztvevők) és az eseményszerkezet különböző együttes változatai az igének egy további sajátosságát eredményezik. Az ige a folyamatot aszimmetrikus energiaátvitelként

konstruálja. Az energiaátvitel szerinti különböző változatokat az **erődinamika** rendszere tartalmazza szemantikailag¹¹. A két egymásra ható figura egyike az **agonista**, a fokális erőforrás (például az alany szintaktikai szerepű kifejezés, amelyet a trajektor reprezentál egy tranzitív igében: *dob*), a másik az **antagonista**, az agonistával szemben álló erő (például a tárgy szintaktikai szerepű kifejezés, amelyet a landmark reprezentál ugyanabban a tranzitív igében):

(11) A kisfiú eldobta a labdát.

A mondat egy erődinamikai jelenetet is tartalmaz: a *labda* (antagonista) nyugalmi helyzetét a *kisfiú* (agonista) megváltoztatja, mozgásba hozza. Az erődinamikai összefüggés lehet közvetlenül fizikai, és lehet elvont. A belső erőirányulás lehet cselekvés felé tartó és nyugalom felé tartó. Az erőinterakció eredménye lehet cselekvés és lehet nyugalom. Az erők egyensúlyában valamelyik figura lehet erősebb entitás és lehet gyengébb entitás.

Az **aspektus** szintén több szemantikai tényező összjátékának az eredménye a figyelemirányításban. Az aspektus (a folyamat folyamatossága vagy befejezettsége) a magyar nyelvben gyakran csak mondatban válik egyértelművé, de az igeaspektus magán az igről is megmutatkozik. Például folyamatos időbeliséget fejez ki a *hall* ige, befejezett időbeliséget fejez ki a *meghall* ige. Az aspektus az ige szemantikai szerkezetének olyan jellemzője, amely az ige használatakor a figyelem irányításával specifikálódik. (12) és (13) mondatok különböznek egymástól az aspektus szempontjából¹².

(12) Sütöttem egy kalácsot.

(13) Megsütöttem a kalácsot.

Mindkét példamondat deiktikus múlt időben van, ez azonban nem része az igekötő hiányából vagy meglétéből eredő temporalitásnak és a mondat aspektualitásának. A magyar anyanyelvűek számára mindkét mondat tartalmazza a kalács elkészültének mozzanatát, mindkét mondat szerint készült kalács. Mégis van közöttük szemantikai különbség.

Az (12) mondatra az előző két pontban jelzettek alapján a következők jellemzőek:

- temporalitás: a befejezetlen folyamat jelleg emelkedik ki, kerül a figyelem középpontjába a közvetlen hatókörben,

¹¹ Vö. Talmy (2000b), l. még Tolcsvai Nagy (2003b).

¹² A példára l. É. Kiss (2004: 15).

- eseményszerkezet: azonos elemi állapotok sora, folyamatos (azonossá konstruált elemi állapotok sorából), a beszédidő alatt végig, másképp: a konstruált jelenet annak temporális profiljának időtartama alatt állandó,
- a folyamat (itt átható cselekvés) célra irányuló (határozatlan célra, ez esetben ez azt jelenti, hogy a beszélőtársak korábban erről nem beszéltek, nem volt szó kalácssütésről), de a végeredmény kívül esik a közvetlen hatókörön.

A *sütöttem* igealak tartalmazza a folyamatot és annak temporalitását, és tartalmazza a folyamat eredményét (végső résztvevőjét) és időbeli végpontját, de csak magát a változás nélküli folyamatot helyezi a közvetlen előtérbe, az lesz feltűnő és fontos, profilált. Ezért az igeekötő nélküli *sütöttem* igealak imperfektív.

A (13) mondatra az előző két pontban jelzettek alapján a következők jellemzőek:

- temporalitás: a folyamat jelleg végső szakasza és vége befejezetten emelkedik ki, kerül a figyelem középpontjába a közvetlen előtérben,
- eseményszerkezet: a beszédidő alatt változó, befejezett (különbözően konstruált elemi állapotok sorából), másképp: a konstruált jelenet annak temporális profiljának időtartama alatt változik,
- a folyamat (itt átható cselekvés) célra irányuló (határozott célra, ez esetben ez azt jelenti, hogy a beszélőtársak korábban beszéltek erről, volt szó kalácssütésről), a végeredmény belül van a közvetlen hatókörön.

A *megsütöttem* igealak tartalmazza a folyamatot és annak temporalitását, és tartalmazza a folyamat eredményét (végső résztvevőjét) és időbeli végpontját, de a folyamat változással létrejött eredményét (végső résztvevőjét) és időbeli végpontját helyezi a közvetlen hatókörbe, az lesz feltűnő és fontos, profilált. Ezért az igeekötős *megsütöttem* igealak perfektív.

Az ige sematikus, általános jelentésszerkezetét összefoglalva: az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a trajektor; tr) és egy másodlagos figura (a landmark; lm) viszonyának temporális feldolgozása. Az ige folyamatot fejez ki. A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Vagyis az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást

jelöli az ige. Az ige **szemantikailag függő**, mert egy folyamat igével való reprezentációja konceptuálisan kötött, az eseményt létrehozó, együtt cselekvő résztvevők konceptualizációja nélkül nem lehet a folyamatot konceptualizálni.

3.3. A nyelvtani viszonyok kifejezése

A nyelvtani szerepet betöltő nyelvi elemeknek (ragoknak, jeleknek, névutóknak, igekötőknek, névelőknek) van jelentésük. Ez a jelentés sematikus, tehát egyszerű (néhány összetevőből áll), erősen elvont (sok és sokféle más nyelvi elemmel képes összekapcsolódni), és poliszém (az elsődleges jelentésből kiterjesztéssel számos további jelentés jött létre). A nyelvtani szerepet betöltő nyelvi elemek jelentése általában idővonatkozás nélküli viszonyt fejez ki, például térvizonyt, elhelyezkedést, irányulást (a *-ban/-ben* rag: fizikai tárgy körülhatárolt térben bent, a *ki* igekötő: mozgó tárgy körülhatárolt térből kifelé).

A dolgokat leképező főnevek jelentése több különböző kognitív tartományban leírható különböző elemi tulajdonságból áll össze egy mátrixban, a temporális viszonyokat leképező igék egy kognitív tartomány különböző, egymásra következő időpontbeli állapotaiban képeznek le egy időbeli folyamatot. Az atemporális viszonyokat leképező ragok, jelek, igekötők, névelők, névutók egy kognitív tartományban egy egyszerű szemantikai viszonyt képeznek le. Példaként két határozói tartalmú névutót veszünk.

A *fölött* vagy *alatt* – elsődleges jelentésében – két fizikai test idővonatkozás nélküli térbeli viszonyát jelöli elsődleges jelentésében. Vegyük ehhez a következő két mondatot:

(14) A lámpa az aszta fölött van.

(15) Az asztal a lámpa alatt van.

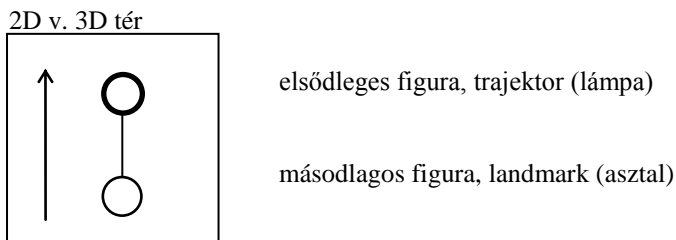
A (14) mondat a LÁMPA fizikai tárgy térbeli helyzetét az ASZTAL fizikai test helyzetéhez képest fejezi ki nyelvi jelentésszerkezetben. Egy tárgy térbeli helyét le lehet írni fizikai, földrajzi vagy csillagászati meghatározással is, azonban a nyelv a mindennapi beszédben a közvetlen tapasztalatokra alapoz. Egy fizikai tárgy helyzetének a meghatározása legegyszerűbben egy másik tárgyhoz viszonyítva lehetséges, az előtér – háttér megoszlásban. A lámpa helyzetének ilyen nyelvi kifejezésében a következő fogalmi tényezők játszanak szerepet: a konceptuális feldolgozás a lámpa fizikai testet a háromdimenziós tér¹³ kognitív tartományában értelmezi, méghozzá e térnek egyetlen vonatkozásában, a függőlegességben (vertikalitásban), mert e térben a lámpa fizikai testet egy másik testhez való vertikális térbeli viszonyában jellemzi. E 3D bázistartomány vertikális térbeli viszonya két entitás között képződik; a

¹³ A háromdimenziós rövidítése a későbbiekben 3D, a kétdimenziósé 2D.

két entitás két figuraként jelenik meg, amelyek közül az egyik a feldolgozó figyelem előterében áll, tehát elsődleges figura, ill. specifikusabban trajektor (a (14) példában ez a *lámpa*), a másik a feldolgozó figyelem háttérben áll, tehát másodlagos figura, ill. specifikusabban landmark (a (14) példában ez az *asztal*). A (15) példában e viszonyoknak a fordítottja konstruálódik, ott az *asztal* az elsődleges figura, annak a térbeli helyzetét adja meg a nyelvi kifejezés a *lámpához*, a másodlagos figurához képest, szintén a vertikális egyetlen vonatkozásában. A térbeli elhelyezkedés fogalmi leképezése tehát a legegyszerűbb módon úgy történik, hogy a figyelem középpontjában álló entitás (a mondat „témája”) egy másik entitáshoz való viszonyában kapja meg a térbeli leírást, általánosabban a fogalmi kidolgozást. Az 3. és 4. ábra a FÖLÖTT és ALATT sematikus viszonyt mutatja be.¹⁴ A négyszög a kognitív bázisartomány jelölője, itt konkrétan a két- vagy háromdimenziós téré, amelyben a két atemporális viszony feldolgozódik. A két karika a két entitást jelzi e térben, a vastag szedés a profilált (jelölt és előtérbe állított) státust, a karikák közötti vonal a kettejük közötti viszonyt, míg a függőleges nyíl a 2D vagy 3D tér egyetlen, függőleges specifikációját.

3. ábra

A *fölött* jelentéstani ábrája

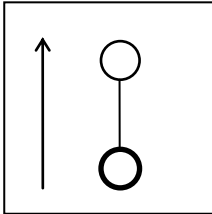

¹⁴ Az ábra sematikus jellege a bemutathatóságot célozza, és nem kívánja azt sugallni sem, hogy bármilyen mértékig megfelelné mentális állapotoknak vagy műveleteknek.

4. ábra

Az *alatt* jelentéstani ábrája

2D v. 3D tér

másodlagos figura, landmark (lámpa)

elsődleges figura, trajektor (asztal)

A grammatikai szerepű nyelvi elemek sematikus jelentése atemporális viszonyokként írható le. Az alábbi rövid szemantikai jellemzések az adott nyelvi elem elsődleges jelentését mutatják be. A szemantikai jellemzések példák, a teljes rendszert a fejezet nem írja le.

3.3.1. Az esetrag

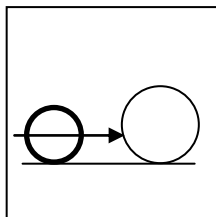
A magyar esetragok elsődleges jelentése általában valamilyen térviszonyt fejez ki:

(16) *házban, asztalon, fáról*

Az esetrag elsődleges jelentése egy fizikai tárgy térbeli elhelyezkedését vagy mozgását, irányát fejezi ki egy másik fizikai tárgyhoz viszonyítva, a háromdimenziós térben. Az esetrag (nagy részt határozórag) jelentésszerkezete egyszerű és nagymértékben sematikus: egy előtérben álló sematikus dolog, az elsődleges figura egy háttérben álló sematikus dologhoz, a másodlagos figurához viszonyul: például valami (elsődleges figura) valami másnak (másodlagos figura) a térben helyezkedik el.

-nak/-nek

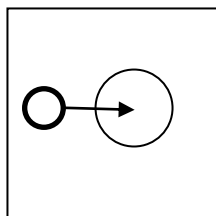
A KÖZELEDÉS ÉS ÉRINTKEZÉS fogalma: egy kisebb, körülhatárolt és mozgatható fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik, körülhatárolt, nagyobb fizikai tárgyhoz (a másodlagos figurához) egy meghatározott ösvényen közeledik és a végponton érintkezik vele.

- (17) a. A sereg *délnek* ment.
b. A kocsi a *falnak* ment.

-ba/-be

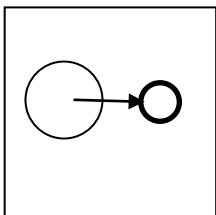
A BEFELÉ MOZGÁS/IRÁNYULÁS fogalma: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolt térbe, például egy másik fizikai tárgyba (a másodlagos figurába) befelé irányul.

- (18) A vödör a kút*ba* esett.

-ból/-ből

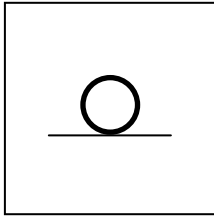
A KIFELÉ MOZGÁS/IRÁNYULÁS fogalma: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolt térből, például egy másik fizikai tárgyból (a másodlagos figurából) kifelé irányul.

- (19) A medve kijött a barlangjából.

-n/-on/-en/-ön

A RAJTA LEVÉS fogalma: egy kisebb, körülhatárolt és mozgatható fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolatlan, rögzített felülettel, például egy másik fizikai tárggyal (a másodlagos figurával) érintkezik.

(20) Három könyv van az asztalon.

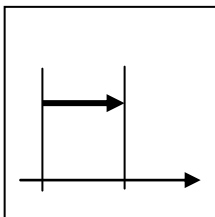
3.3.2. A névutó

A névutó elsődleges jelentése és funkciója hasonló az esetragéhoz. A névutó egy dolgot egy másik dologhoz viszonyít szemantikailag, azaz két dolog (jellegzetesen két fizikai tárgy) egymáshoz való viszonyát fejezi ki, az egyiket előtérbe állítva. Elsődleges jelentésének több változata van: lehet közvetlenül térbeli, időbeli vagy eleve elvont viszony.

Térbeli jelentés. A VALAHOL LEVÉS, A TÉRBELI HELYZET fogalma: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) térbeli helyzete egy másik fizikai tárgyhoz (a másodlagos figurához) képest határozódik meg (a *fölött* névutó példáját l. fentebb).

Időbeli jelentés. Az IDŐPONT, AZ IDŐTARTAM fogalma: egy időpont vagy időtartam (az elsődleges figura) egy másik időponthoz vagy időtartamhoz (a másodlagos figurához) képest határozódik meg. Például az *óta* névutó egy időtartam (az elsődleges figura) mennyiségét egy másik időponthoz (a másodlagos figurához, referencia-időponthoz) képest határozza meg. Az *óta* névutó a beszédben meghatározott korábbi időpont (másodlagos figura, referenciaidő) és a beszéd vagy az elbeszélt történet jelen ideje mint későbbi időpont közötti időtartamot fejez ki (elsődleges figuraként).

óta

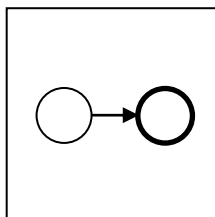
elsődleges figura (a beszédbeli későbbi és a korábbi kijelölt időpont közötti időtartam)

másodlagos figura (a beszédbeli korábbi kijelölt időpont)

(21) Hétfő *óta* havazik.

Elvont jelentés. Az eleve elvont jelentésű névutó egy dolgot egy másik dologhoz viszonyít szemantikailag, azaz két dolog egymáshoz való viszonyát fejezi ki, az egyiket előtérbe állítva. Az elvont jelentésű névutók általában grammatikalizálódással jöttek létre, többnyire térvizonyok metaforizálódásával. Például a *miatt* valamely dolog (az elsődleges figura) elvont helyzetét, egy állapotát egy másik dologhoz (a másodlagos figurához) hatásaként határozza meg. Az elsődleges figura az okozat, a másodlagos figura az ok.

miatt

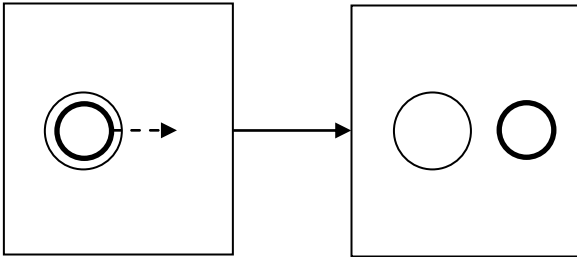
(22) Betegség *miatt* az előadás elmarad.

3.3.3. Az igekötő

Az igekötő elsődleges jelentése általában valamilyen fizikai térviszonyt jelöl, két fizikai tárgy térbeli viszonyát. A két tárgy közül az egyik a figyelem előterében áll, ez az elsődleges figura (a trajektor), a másik a másodlagos figura (a landmark), ehhez viszonyul az elsődleges figura.

ki

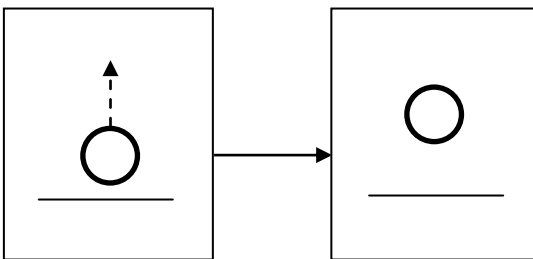
Egy entitás kijut egy tartályból. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy 3D térben körülhatárolt másik fizikai tárgyból (a másodlagos figurából) kifelé irányul, annak határát átlépve abból kikerül.

(23) Az elnök *kiment* a teremből.

fel

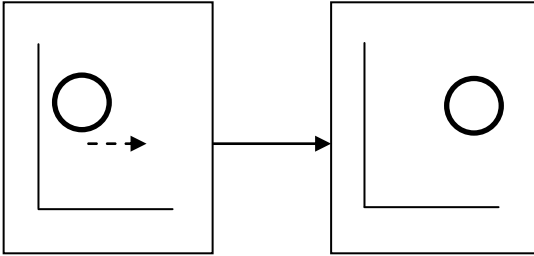
Egy entitás felfelé irányul. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik fizikai tárgyhoz (a másodlagos figurához) viszonyítva 3D térben függőlegesen felfelé irányul, felfelé halad.

(24) A vadludak *felszálltak*.

el

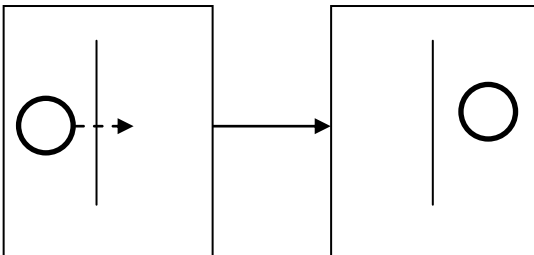
Egy entitás eltávolodik egy helytől. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik fizikai tárgyhoz (a másodlagos figurához) viszonyítva 3D térben távolodik, távolodva halad.

(25) A főnök *el*ment.

át

Egy entitás átlép egy határon. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik fizikai tárgy vagy tér (a másodlagos figura) fizikai felületén vagy jelképes határán keresztülhalad.

(26) A Trabant *át*ment a határon.

4. Összetett jelentésszerkezetek

A szemantikai szerkezet funkciói több szempontból írhatók le. Ezek:

- a szemantikai szerkezet általános jellege
- a szemantikai szerkezetek típusai (ezek a típusok például olyan sémák, amelyek a szófajba rendeződést eredményezik, vagyis a világ jelenségeinek különböző nézőpontú konceptuális feldolgozásai)

Az alábbiakban a szemantikai szerkezetek egy nagy csoportjáról lesz szó, a nyelvtanilag **összetett** nyelvi kifejezések jelentéséről. A nyelvtanilag összetett nyelvi kifejezés több alaktani egységből áll: egy szó (szótári szó) és nyelvtani elem (például határozórag, igekötő, névutó) szemantikai és grammatikai kapcsolatából. A nyelvtanilag összetett nyelvi kifejezések jelentése egyszerű jelentésszerkezetekből álló összetett, szerkezetes szemantikai kapcsolat.

A nyelv szerkezeti oldalát előtérbe helyező nyelvtanok részletesen foglalkoznak a szintagmákkal, formális keretben a csoportokkal (például a főnévi vagy igei csoporttal). Hasonló szemlélettel tárgyalják ezek a munkák az alapszófajú szóból és nyelvtani elemből vagy elemekből (például szótó + toldalék) álló szerkezeteket. Az ilyen szerkezetek elemeinek mind van jelentése. Az összekapcsolásukból létrejövő szerkezetek szintén nemcsak formai struktúrák, hanem összetett jelentésszerkezetek is.

A több elemből álló morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek elemei szemantikai kapcsolatban állnak egymással. Ezekre az összetett jelentésszerkezetekre jellemző, hogy teljes jelentésük nem egyezik meg az alkotóelemek jelentéseinek a pusztán összegével, annál több. Az elemek jelentéséből nem lehet maradéktalanul megjósolni az elemek alkotta egész jelentését. Az emergencia érvényesül ezekben a jelentésekben: az egyes jelentéses nyelvi elemek együttese más szemantikai minőséget hoz létre.

Az összetett jelentésszerkezetek nyelvi egységek, „előre csomagolt” nyelvi kifejezések, amelyeknek a részeit nem szükséges egyenként külön mentálisan feldolgozni a teljes szerkezet megértéséhez.

A több elemből álló morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek néhány szemantikus szemantikai szerkezet révén jönnek létre. Ezek a szemantikus jelentésszerkezetek több elemből álló fogalmi sémák, amelyek eltérő morfoszintaktikai szerkezeteket egyaránt motiválhatnak. Két fontos összetett jelentésszerkezetéről lesz szó az alábbiakban: a kompozitumszerkezetéről és a referenciapont-szerkezetéről.

4.1. A kompozitumszerkezet

A legtöbb mondatbeli kifejezés alaktanilag összetett. A fő szófajok példányai nem alapalakjukban funkcionálnak egy-egy mondatban, hanem különböző nyelvtani elemekkel összekapcsolódva.

- (1) a. ház + ban, asztal + on
- b. be + megy, át + lát
- c. fut + ás
- d. olvas + hat
- e. ház + tető

A (1)-ben felsorolt nyelvi szerkezetek nem egyszerűen grammatikai struktúrák, amelyek például valamilyen mondatani szerep jelölésére is hivatottak. Ezek a nyelvi szerkezetek szemantikai viszonyt tartalmaznak, az elemeik jelentései szemantikai alapon kapcsolódnak össze. Egy sematikus és egy részletes szemantikájú nyelvi elem szerkezete jelentésszerkezet. Ennek egy példája (2):

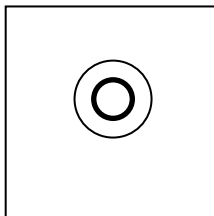
- (2) ház + ban

A főnévi tőnek és a határozóragnak is saját jelentése van. A *ház* jelentésmátrixában számos elvont tulajdonság különíthető el: építmény, szerkezete van, alapja és teteje van, nyílások (ajtók és ablakok) vannak rajta, belül részekre tagolt, a részek más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek, fő funkciója szerint embereknek menedéket nyújt.

A *-ban/-ben* határozórag atemporális viszonyt fejez ki, a BENTLEVÉS fogalmát: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolt térben, például egy másik fizikai tárgyban (a másodlagos figurában) helyezkedik el. Az atemporális viszonyt egyik tagja, az elsődleges figura egy olyan sematikus figura (entitás), amelyről a rag jelentésszerkezete csak annyit tartalmaz: térben körülhatárolt fizikai tárgy, amely elhelyezkedhet más fizikai tárgyban. Az atemporális viszony másik tagja, a másodlagos elem egy olyan sematikus figura (entitás), amelyről a rag jelentésszerkezete csak annyit tartalmaz: a legáltalánosabban vett tartály, olyan körülhatárolt tér, fizikai tárgy, amelyben elhelyezkedhet más fizikai tárgy. Ezt mutatja be az 1. ábra (az elsődleges figura, a bent lévő dolog jelölője a belső, vastagon szedett karika, a másodlagos figura, a körülhatárolt tér jelölője a külső, vékonyan szedett karika).

1. ábra

3D

A *-ban/-ben* határozórag jelentésszerkezete sematikus, egyszerű. Ez kapcsolódik össze a főnév részletezett, összetett jelentésével. Pontosabban a példában a *ház* főnév jelentésének egy elemével. A fentebbi felsorolás egyik elemeként a *ház* főnév jelentésszerkezetének egyik fontos alszerkezete az az elvont tulajdonság, hogy a HÁZ épített fizikai tárgy, amely körülzár valamilyen teret, amelybe más fizikai tárgyak behelyezhetők. A HÁZ feldolgozható a TARTÁLY idealizált kognitív modellel, más, specifikus tulajdonságokkal kiegészítve, amelyek más zárt terekre nem feltétlenül jellemzőek.

A *házban* ragos főnév jelentésszerkezete azon alapul, hogy a *ház* jelentésének egyik alszerkezete (specifikus zárt tér) megfelelési viszonyban van a *-ban/-ben* határozórag jelentése egyik alszerkezetével, a másodlagos figura sematikus jelentésével (sematikus zárt tér). Vagyis a határozórag és a főnév jelentésszerkezetében is van egy olyan elem, amely a másikban is megtalálható. A főnév és a rag közötti viszony aszimmetrikus, mindkét nyelvi elem hat a másikra, de nem egyformán. A főnév szemantikailag autonóm (nem szükséges más fogalom egy főnév megértéséhez), a határozórag szemantikailag függő (más fogalom szükséges a megértéséhez, a sematikus figurák kidolgozásához). A részletes szemantikájú főnév kidolgozza a sematikus szemantikájú rag jelentését: megmondja, mi az a fizikai tárgy, amely a BENTLEVÉS fogalmi viszonyában a specifikus körülhatárolt tér, a példában a *ház*. A határozórag kijelöli a főnév pillanatnyi aktív zónáját, a példában a *-ban/-ben* rag a *ház* főnév jelentésszerkezetéből a SPECIFIKUS ZÁRT TÉR fogalmi összetevőt helyezi előtérbe.

A főnév(i tö) és a határozórag kölcsönös szemantikai viszonyba kerülnek egymással. Mindkét elem egy-egy **komponensszerkezet**, amelyek jelentésük révén közösen **kompozitumszerkezetet** alkotnak, amikor összekapcsolódnak. Ez a szemantikai viszony kétirányú:

- a főnév kidolgozza a rag sematikus jelentésszerkezetének egyik alszerkezetét, egyik figuráját, méghozzá a másodlagos figurát,

- a rag kijelöli a főnév jelentésszerkezetében az aktív zónát, azokat az elvonatkoztatott tulajdonságokat, amelyek az adott szerkezetben fontosak.

A sematikus jelentésszerkezet kidolgozható alszerkezete (a *-ban/-ben* ragban a specifikus körülhatárolt tér sematikus figurája) e jelentésszerkezet kidolgozási felülete. Egy mondatban a *-ban/-ben* rag másik sematikus figurája, az elsődleges figura, a bent lévő dolog is kidolgozódhat (a (3) példában a *gazda* főnév által):

(3) A gazda a házban van.

A két komponensszerkezetből összeálló kompozitumszerkezet profiljuk tekintetében is aszimmetrikus: az egyik komponensszerkezet határozza meg a kompozitumszerkezet profilját. A **profilmeghatározottság** a kompozitumszerkezet kontextusban érthető, aktuális szerepétől függ. A *ház + ban* kompozitumszerkezet alapbeállítású funkciója egy dolog térbeli helykijelölése, ezért ennek a szerkezetnek a határozórag a profilmeghatározója. A főnév + határozórag kompozitumszerkezet nem a főnévvel jelölt dolgot, hanem a határozóraggal jelölt viszonyt állítja előtérbe, azt profilálja (a fenti példában ez a *-ban/-ben* rag, és nem a *ház* főnév).

A grammatikai struktúráként funkcionáló, jelentéstanilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két **komponensszerkezet** jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű **kompozitumszerkezetet**. A két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja sematikus, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. A kompozitumszerkezetek jellemzői valenciaviszonyokkal írhatók le, a következő tényezők alapján¹:

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (ezek az átfedések egyúttal sematikus entitások vagy viszonyok kidolgozásai is lehetnek); többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;

¹ Részletesen l. Langacker (1987: 277–326).

- konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következően kombinálódnak, és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

Jellegzetes kompozitumszerkezet a magyarban a főnév + határozórag struktúra mellett a főnév + névutó, az igekező + ige², a melléknév + főnév, specifikus kompozitumszerkezet a segédige + főnévi igenév³, a funkcióige + főnév. A legfontosabb kompozitumszerkezet az ige és a főnév kapcsolata, vagyis az egyszerű mondat szemantikai szerkezete (egy tagmondatban az igehez egy vagy két főnév kapcsolódik az említett valenciaviszonyokkal, prototipikus esetben egy ágens alany és egy páciens tárgy). A kompozitumszerkezet létrehozása a morfológiai és szintaktikai kompozíció alapművelete.

4.1.1. A folyamat összetett kifejezései a magyarban

Egy időbeli folyamatot különböző szemantikus szerkezetekben lehet kifejezni a magyarban, például,

- véges igevel,
- segédige + főnévi igenév szerkezettel,
- ige vagy kopula + főnév vagy melléknév szerkezettel.

A prototipikus magyar ige szemantikai szerkezete – csakúgy, mint általában a nyelveké – folyamatot, két szemantikus figura temporális viszonyát képezi le, egymásra következő elemi állapotok szekvenciális letapogatásával. Ezt a szemantikai szerkezetet specifikusan alakítják az igekezők és az igekezők. Az absztrakció magasabb szintjén ezek a szemantikai szerkezetek eseménysemák megvalósulásai, vagyis az igeek elvontabb eseménysemák (például cselekvés, mozgás, állapotváltozás, elhelyezkedés stb.) kifejeződései⁴.

A legtöbb temporális és sok modális tartalom kifejezhető egy komplex véges igealakkal, még gyakran azok a tartalmak is, amelyeket általában segédige + igenév szerkezettel szokás jelölni. Ilyen például a jövő idő (amelyet formálisan a jelen idejű ragozás jelez), az igemód általában, egyes modális tartalmak, például a *-hat* képzővel kifejezett lehetőség, engedély vagy kötelezettség.

A magyar segédige + igenév szerkezet a prototipikus igehez hasonlítva mind a szemantikai szerkezet, mind a lehorgonyzás szempontjából részben másképp képezi le a jelölendő folyamatot.

² Részletesen I. Tolcsvai Nagy (2005a).

³ Részletesen I. Tolcsvai Nagy (2009, 2010).

⁴ L. Langacker (1978: 857), Heine (1993: 31).

- (4) a. Esni fog az eső.
b. Péter tud olvasni.
c. Mennem kell.

A magyar segédige + igenév szerkezet a kompozitumszerkezet egy specifikus fajtája⁵. Mind a segédige, mind a főnévi igenév a teljes egység által kifejezett folyamatnak csak egy részét jelöli, finom megfelelésekkel. A segédige temporális viszonyt jelöl folyamatként, míg a főnévi igenév tartalmazza az eseményszerkezet szemantikai tartalmának nagyobb részét. A segédige a trajektort állítja elsődleges sematikus figuraként (résztevőként) a folyamatban (a landmarkot másodlagosként), míg a főnévi igenév a landmarkot állítja elsődleges sematikus figuraként (résztevőként) a folyamatban (a trajektort pedig másodlagosként). A segédige igeidőt (jövőt) vagy modalitást profilál, szám és személy szintén a segédigén jelölődik, kivéve a deontikus modalitást.

Kompozitumszerkezetként és nyelvi egységként a magyar segédige + igenév szerkezet az egyszerű ige szemantikai funkcióit teljesíti: folyamatot jelöl, temporális viszonyt, egy energiával kapcsolatos interakciót két sematikus résztvevő között, szekvenciális letapogatással, szemantikailag függő, a tagmondat állítmányi szerepét tölti be. A konstrukció profilmeghatározója a segédige, mert ez az összetevő közelebb áll szemantikailag az igehez, mint a főnévi igenév. A segédige + főnévi igenév szerkezet a mondatban lehorgonyzott igealak szemantikai funkcióit morfoszintaktikailag komplexebb, szemantikailag nyíltabb (kifejtőbb) szerkezetben, reprezentálja.

A folyamat kifejezésének vannak más összetett típusai is. Egy másik fajta az ige vagy kopula vagy funkcióige + főnév vagy melléknév szerkezet. Ezekben a főnévi vagy melléknévi összetevő igen nagy mértékű elvontságban tartalmaz folyamat jellegű szemantikai részt. E szerkezetekben a létige általában absztrakt cselekvést, létezést vagy állapotot jelöl, teljes ragozási paradigmával. A főnévi összetevő jelentése legtöbbször cselekvést vagy állapotot tartalmaz, a melléknévi összetevő például állapotot, viselkedést. Gyakoriak a következő szerkezetek.

Melléknév + létige. Ebben a szerkezetben a melléknév meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában:

- (5) Péter figyelmes volt.

Melléknév + létige + főnévi igenév. A létige temporalitást fejez ki sematikusán, teljes paradigmával, míg a melléknév folyamatot (többszire állandó állapotot)

⁵ Részletesebben l. Tolcsvai Nagy (2009).

jelöl összegző letapogatással⁶. A tagmondat szerkezete egy főnévi igenévvel teljes, amely egy specifikus folyamatot jelöl összegző letapogatással:

- (6) Dohányozni tilos.
- (7) Jó volt futni.

Főnév + létige. Ebben a szerkezetben a főnév egy meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában. Egy változata egzisztenciális viszonyt tartalmaz (a főnév itt az állítmány része):

- (8) Péter orvos volt.

Egy másik változata állapotot tartalmaz folyamatos aspektusban (itt a főnév a létige határozói bővítménye):

- (9) németórán van
- (10) munkában volt

Főnév és funkcióige. Ebben a szerkezetben a főnév meghatározott cselekvést jelöl (általában ige + főnévképző struktúrában) temporalitás nélkül, az ige a temporális viszony sémáját jelöli szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában.

- (11) döntést hoz

A folyamat jelölésének különböző típusai közötti különbség fokozat szerinti, nem éles.

4.2. A referenciapont-szerkezet

Az összetett jelentésszerkezeteknek egy másik változata a referenciapont-szerkezet. Vannak olyan nyelvi kifejezések, amelyek valamely dolgot egy másik dolog megnevezésén, aktiválásán keresztül tesznek elérhetővé. A példa (12)-ben ezt a mentális utat nyíltan kifejezi:

- (12) Képzeld, a szomszédom lánya férjhez ment.

⁶ Az összegző letapogatás a folyamatot szerkezetként, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként, amely a már feldolgozott pillanatnyi állapotokat egyszerre tartalmazza. Vö. Langacker (1987: 248–253).

(12) mondatát valaki egy ismerősének mondja. A mondatban két résztvevő kap főnévi megnevezést (*szomszéd* és *lány*), azonban csak az egyikük, a *lány* a fontos, a mondat róla állít valamit. Az ismerős tudja, hogy beszélőtársának van lakásszomszédja, a szomszédnak pedig van lánya. Ez könnyen hozzáférhető tudás. Azonban esetleg nem ismeri a szomszéd lányát személyesen, nem sokat tud róla, magáról a szomszédról viszont vannak ismeretei. Ebben a helyzetben a lányt személynévvel nevező változat kevésbé vagy egyáltalán nem informatív, a hallgató nem feltétlenül tudhatja, hogy kiről van szó:

(13) Képzeld, Zsuzsa férjhez ment.

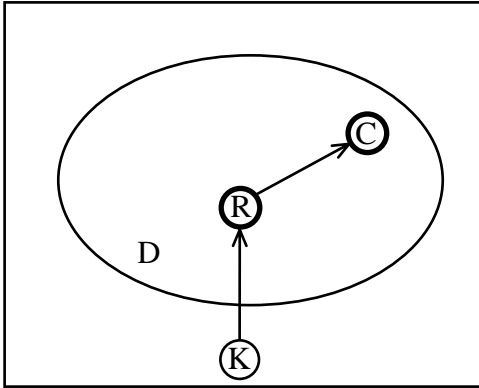
A mondat létrehozója úgy irányítja a hallgató figyelmét, hogy az ismertebb dologon mint fogalmi kiindulóponton keresztül jusson el a kevésbé ismerthez, a célhoz. A (12) mondatban a figyelem elsőként az ismert *szomszédra* összpontosít, azt profilálja, majd rögtön utána a kevésbé ismert *lányra*. A fogalmi kiindulópont, az ismertebb dolog további fogalmakat hívhat elő egy fogalmi tartományban: a fenti példában a hír hallgatójának több ismeret is eszébe juthat a beszélő szomszédjáról.

(12) első mondatában a *szomszéd* a fogalmi kiindulópont, azaz a **referenciapont** (olyan entitás, amelyről valamilyen ismeretük van a beszédpartnereknek), és az ő fogalmi leképezésén keresztül lehet eljutni a beszélő tényleges témájához, a **célhoz**, a szomszéd *lányához*⁷. Az 2. ábra a (12) példáján bemutatott modellt részletezi.⁸ K a konceptualizáló (a beszélő vagy a hallgató), R a referenciapont (a fogalmi kiindulópont), C a konceptualizáló által a referenciaponton keresztül elérendő fogalmi cél, a nyíl a konceptualizáló mentális ösvényét jelzi, és végül D azt a domíniumot, fogalmi tartományt, amelyhez a referenciapont közvetlen hozzáférést biztosít.

⁷ A referenciapont fogalmát részletesen l. Langacker (1999b: 171–201).

⁸ Vö. Langacker (1999b: 174). Az ábrán az eredeti jelölés olvasható.

2. ábra

K = konceptualizáló
R = referenciapont
C = cél
D = domínium

A referenciapontként szolgáló entitás azért töltheti be a funkcióját, mert a konceptualizáló számára könnyebben hozzáférhető, aktiválható, mint a cél. A referenciapont aktivált volta miatt feltűnőbb, mint a környezete. A könnyebben hozzáférhető entitás fogalma megnyit egy olyan tartományt, domíniumot, amelyben a célt már könnyű elérni. A mindennapi észlelésben ennek számos példája lehet. Például távoli vagy kisméretű fizikai tárgyak vizuális azonosítását gyakran végezzük valamely közelebbi vagy nagyobb fizikai tárgyhoz képest. Ennek nyelvi leképzése különböző kifejtettségi fokon történhet.

A referenciapont-szerkezet dinamikus nyelvi jelenség. A dinamikusság a kognitív nyelvészet értelmezésében a nyelvi egységek feldolgozásának időbeliségéből, párhuzamosságából és egymásra következéséből ered. A referenciapont-státust egy entításmegnevezés addig tölti be, amíg e funkciója ki nem merül, tehát amíg a konceptualizálót el nem vezeti a célhoz. Az itt magában vizsgált nyelvi szerkezetben a feldolgozási folyamat elején a referenciapont (12-ben a *szomszéd*) a figyelem előterében áll, könnyen aktiválható. A feldolgozási folyamat későbbi szakaszában a cél (a *szomszéd lánya*) kerül a figyelem középpontjába, mert a referenciapont révén már könnyebben hozzáférhetőnek számít⁹.

⁹ L. még MacWhinney (1977), Chafe (1994), Van Hoek (1997).

4.2.1. A birtokos szerkezet

A (14)-ben olvasható kifejezések sokban különböznek egymástól, de abban megegyeznek, hogy alaki szempontból birtokos szerkezetűek.

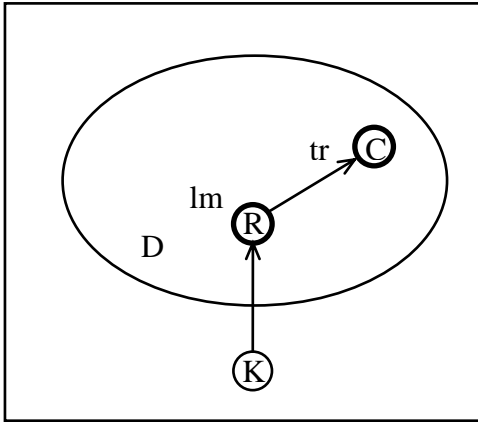
- (14)
- a. a fiú könyve
 - b. a lány apja
 - c. a fiú keze
 - d. a zsák súlya
 - e. a vendégünk
 - f. az asztal helye
 - g. az ő csoportjuk
 - h. a tanszékvezető jelöltje
 - i. a vonatom
 - j. János kinevezése
 - k. Debrecen városa
 - l. a kutya bolhái

A felsorolt kifejezések formailag mind birtokos szerkezetek, azonban jelentésükben különböznek egymástól. Különböző jelentéseik közül csak egy a 'tulajdonlás'. A referenciapont-szerkezet egy jellegzetes kognitív művelet sémájaként összefüggést mutat a birtoklás nyelvi kifejezésével¹⁰. A birtokos szerkezetben egy entitás (a birtokos) referenciapontként jelenik meg annak érdekében, hogy mentális kapcsolatot létesítsen egy másik entitással (a birtokkal). A birtokossal való viszonyban a birtok típusának egy megvalósulását (instanciáját) lehet kiválasztani. Így *a fiú könyve* szerkezetben *a fiú* fogalma funkcionál referenciapontként, amelyen keresztül el lehet jutni a *könyv* típus egy meghatározott egyedéig, *a fiúval* való társítás révén. A domínium konceptuális struktúra, amely azokat a fogalmakat (konceptuális entitásokat) tartalmazza, amelyekhez a referenciapont révén hozzá lehet férni. A birtokos szerkezetben ez a kapcsolat két dologszerű entitás viszonyában jön létre. A birtokos mint referenciapont jól felismerhető az észlelési viszonyokban, például *a kocsi kormányja* szerkezetben a *kocsi* referenciapontként a *kormány* lokalizálását teszi lehetővé (melyet segít a rész-egész viszony). A birtokviszony kognitív sémáját a 3. ábra mutatja be.¹¹

¹⁰ Vö. Langacker (1999b: 174–187). A birtokviszony kognitív leírásához l. még Taylor (1996), Tolcsvai Nagy (2005b).

¹¹ Vö. Langacker (1999b: 180).

3. ábra

tr = trajektor
lm = landmark

A birtokviszony másodlagos figurája (landmarkja) a referenciapont, elsődleges figurája (trajektora) pedig a cél, amelyhez fogalmilag a referenciaponton keresztül lehet mentálisan eljutni. E modell sajátos kettősséget mutat: egyrészt a birtokhoz való mentális hozzáférés a birtokon mint referenciaponton keresztül válik lehetővé, másrészt a birtok a szerkezet „feje”, „alaptagja”, mellyel a birtokos módosító vagy meghatározó viszonyban áll. A kettősséget a műveleti feldolgozás, a szerkezet dinamikus jellege oldja fel.

A birtokos szerkezetben mint referenciapont-szerkezetben a referenciapont (a birtokos) tehát a következő funkciókat látja el:

- kijelöl egy domíniumot (fogalmi tartományt),
- kijelöl egy nézőpontot, ahonnan a konceptualizáló fogalmilag és nyelviileg megkonstruálja a megnevezendő entitást (a szubjektív háttér részeként),
- a feldolgozási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.

Mindez röviden a következőképpen mutatható be a (5) példáján:

(15) a fiú keze

- A *fiú* referenciapont domíniuma a FIÚ fogalmi szerkezete, ill. jelentésmátrixa. Ez a jelentésmátrix vagy a korábbi kontextus révén

profilálódik (vagyis egy aktív zóna jut szerephez¹²), vagy a cél hajtja végre ezt a műveletet a prototipikus, egészként értett jelentésen.

- A *fiú* referenciapont a szubjektív háttér részeként, az entitás megkonstruálásának folyamatában a FIÚ fogalmat választja a cél, itt a KÉZ (egy specifikus kéz) konceptualizálására.
- A *fiú* referenciapont mint könnyen hozzáférhető entitásfogalom eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, a *kéz*ig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.
- Az így végbemenő feldolgozási művelet során tehát a FIÚ és a KÉZ közötti szemantikai megfelelések, ill. kidolgozási viszonyok is egyértelműsödnek.

A birtokos szerkezet szemantikai jellemzésének lényegét nem érinti a sorrend, a fentiek érvényesek a *keze a fiúnak* szerkezetre is, a két szerkezet közötti különbség inkább nézőpontbeli, mert a magyarban föltehetőleg az elől álló kifejezés nyit meg semleges kiindulópontot. Az így szemantikailag jellemzett dinamikus szerkezet mintát ad a birtokos szerkezet polisziemiájának megközelítéséhez is. Az *a fiú keze* birtokos szerkezetben például a FIÚ által megnyitott domínium tartalmazza az EMBERI TEST konceptust, azt, hogy annak vannak részei, és ezek közül egy a KÉZ. Ebből magyarázható ebben az esetben az egész-rész viszony, a maga specifikumaival. Ugyanakkor e jelentésszerkezet magyarázatakor nem zárható ki a birtoklás sem, hiszen a prototipikus ember „rendelkezik” végtagjaival, akaratlagosan irányítja azokat.

Az ekképp kidolgozott kognitív modell többféle birtokos szerkezet feldolgozásában közreműködő séma, ahogy az (14) példában is látható. A tulajdonlás, a rész – egész viszony, a rokonsági hálózat vagy egy esemény és annak résztvevője közötti viszony eltérő fogalmi struktúra, de mindegyiknek alapösszetevője a referenciapont-szerkezet. Ez a fogalmi szerkezet leképezi azt az aszimmetrikus viszonyt, amelyben egyébként is megértjük az entításokat, például a következő esetekben¹³.

- A részt kifejtett viszonyítás nélkül is az egészhez viszonyítva konceptualizáljuk. A KÉZ mint előtérben álló entitás a háttérben álló KARhoz viszonyítva rész, azaz miközben önállóan megneveződik, mindig egyúttal a háttérben álló egész része is, jöllehet a referenciális pont itt a testben létező személy (*a fiú keze*).
- A rokonságmegnevezés (*testvér*, *nagybácsi*) mindig valamilyen egóhoz és más rokonsági fokokhoz viszonyítva értelmezhető (itt a referenciapont és az ego is változhat).

¹² Egy szó jelentésmátrixának (teljes jelentésszerkezetének) általában csak egy meghatározott része aktiválódik a szó használatakor, e rész az aktív zóna.

¹³ Vö. Langacker (1999b: 175–179).

- Az embereket mint személyeket, egyedeket azonosítjuk, de tulajdonaikat nem ismerjük annyira. Egy személynek sok tulajdona lehet, amelyet egyedenként kontrollál, mely dolgokról többnyire semmi mást nem tudunk, mint hogy egy-egy meghatározott személyhez tartoznak (*a lány könyve*). Ezért az adott személy ad mentális hozzáférést a dolgok egy csoportjához, a fordított irányú mentális ösvény kevésbé természetes.
- A dolgok általában könnyebben hozzáférhetők, mint események, az események résztvevői/lokalizációi által könnyebben jutunk el magához az eseményhez. Ezt példázza az *János kinevezése* szerkezet.

A referenciapont-szerkezeten alapuló birtokos szerkezetben a birtokos hajlamos topik funkciót betölteni¹⁴, ill. a topik tagmondatban, szövegben referenciapontként funkcionálni¹⁵.

¹⁴ L. Givón (1984), Taylor (1994).

¹⁵ Langacker (1999b: 173).

5. A jelentéskiterjesztés

A nyelvi kifejezések jelentése a megismerésen alapul. A jelentés fogalmi természetű és tapasztalati alapú. Az emberi megismerés folyamatosan tapasztalja a világ dolgait, végtelen számban. A tapasztalatok valós vagy látszólagos parttalanságában a megismerés feldolgozó műveletei segítenek eligazodni. A tapasztalatok sokfélesége különböző sematikus megismerési módok révén rendeződik el az emberi tudásban. A kategóriák absztrakciós és sematizációs műveletek révén alakulnak ki, a példányok fokozat szerinti besorolása és a családi hasonlóság révén. Az emberi megismerés egyedi dolgokat, folyamatokat, eseményeket, minőségeket közös csoportokba, kategóriákba sorol. Felhasználja a megismerési sémákat, azok használatával egy-egy fogalmat kiterjeszt más entitások megismerésére. A **jelentéskiterjesztés** egy már meglévő fogalomnak egy másik fogalom megértésére való felhasználása, egy már meglévő jelentésszerkezetnek egy másik fogalom leképezésére való felhasználása, megismerési sémák, feldolgozási módok révén. A *fej* főnév elsődleges jelentése a 'testrész', amelynek fontos elvont tulajdonsága a jelentésmátrixban a helyzete (elől vagy fent van), az alakja, egy nagyobb egészhez tartozása és a funkciója. A 'kalapács elülső fém része' jelentés a *fej* főnév elsődleges jelentésének a kiterjesztése: a kalapács feje szemantikailag analóg viszonyban áll a fej testrésszel helyzete (elől vagy fent van), egy nagyobb egészhez tartozása és a funkciója révén.

Az alábbiakban olyan jelentéskiterjesztési módokról lesz szó, amelyek a poliszémia létrejöttében is szerepet játszanak. Ilyen jelentéskiterjesztési mód a metafora, a metonímia, az általánosítás (generalizáció) és a specifikáció. Ezek a jelentéskiterjesztési módok a nyelvi kifejezésekben szerkezetek, és egyúttal műveletek is. A jelentéskiterjesztés szerkezetei fogalmi műveletekkel jönnek létre. A jelentéskiterjesztés hozza létre a poliszémiát. A jelentéskiterjesztés jelentésváltozás: egy nyelvi elem jelentésének egyirányú megváltozása vagy kibővülése.

5.1. A metafora

A mindennapi beszédben minden különösebb gondolkodás nélkül mondunk vagy hallunk olyan kifejezéseket, amelyekről naiv, nem nyelvészeti tudással is meg tudjuk állapítani: metaforák. Ilyen kifejezések a magyarban például a következők:

- (1) az asztal lába
- (2) feldobódik
- (3) szétrobban a dühtől
- (4) pályafutás

A felsorolt kifejezések megértése minden esetben két fogalom viszonyában történik: EMBER VAGY ÁLLAT TESTRÉSZE – ASZTAL ELEME; TÉRBEN FENT LEVÉS – JÓKEDV; TARTÁLY NAGY BELSŐ NYOMÁSA – DÜH; ÚTON VAGY VASÚTON HALADÁS – SZAKMAI ÉLETÚT.

Az idézett metaforikus példák alapján a következő megállapítások tehetők:

- a metaforában két fogalom kerül interakcióba,
- a metafora a mindennapi nyelvi kifejezések része, nem különleges művészi jelenség,
- számos metaforikus kifejezés között szemantikai, fogalmi összefüggések vannak, a metaforikus kifejezések nem önmagukban állnak a nyelvi rendszerben.

A metafora nem különleges és nem kizárólag vagy főképp művészi jelenség, az idézett példák mindennapi kifejezések, egyik-másik éppen beszélt nyelvi, bizalmas stílusú, szleng eredetű.

Az egyes metaforikus kifejezések közötti összefüggések alapvető fontosságúak a metafora funkcionálása szempontjából. Az alábbi kifejezések nagymértékben különböznek jelentésszerkezetükben, de egy közös fogalmi összetevő mindegyikben található.

- (5)
- a. magas színvonal
 - b. csúc (melléknévként ‘a legjobb’)
 - c. emelkedik a színvonal
 - d. felmagasztal
 - e. feldobódik
 - f. felemelkedik (társadalmilag)
 - g. felkapaszkodik (a ranglétrán)

A kiválasztott példák különböző szófajúak: van közöttük ige, van melléknév és főnév is. A legnyilvánvalóbb közös fogalmi és szemantikai jegy a FENT és a FELFELÉ: mindegyik kifejezés jelentésének része a vertikális, azaz függőleges térbeli irányultság. Az irányultságot az igékben elsősorban az igekötők reprezentálják, a melléknévek és a főnevek pedig a magas elhelyezkedést vagy valamilyen magasan elhelyezkedő tárgyat. Ennek a térbeli irányultságnak viszonylag könnyen megadható a metaforikus jelentése. Hiszen valamennyi kifejezés valamilyen kedvező folyamatra vagy állapotra vonatkozik. Ennek megfelelően az összefüggés elvonatkoztatva is megfogalmazható:

A JÓ FENT
A JÓ FELFELÉ

Vannak olyan metaforikus kifejezések, amelyeknek jelentésszerkezetében közös, azonos tényezők működnek, tehát ezek a metaforikus kifejezések valamilyen módon összefüggnek. Egy rokon példával: a fent térbeli irányultságnak és a jó értékfogalomnak is van ellentéte. Az (5)-ben felsorolt metaforikus kifejezéseknek megadhatók az ellentéteik is, kiegészítve az első összefüggést a másodikkal:

A ROSSZ LENT

A ROSSZ LEFELÉ

A JÓ FENT, A JÓ FELFELÉ
magas színvonal
csúcs
emelkedik a színvonal
felmagasztal
feldobódik

A ROSSZ LENT, A ROSSZ LEFELÉ
alacsony színvonal
mélypont
esik, zuhan, süllyed a színvonal
lealacsonyít
lelombozódik

A két bemutatott összefüggés (A JÓ FENT, A JÓ FELFELÉ; A ROSSZ LENT, A ROSSZ LEFELÉ) természeti és kulturális tapasztalatokra vezethető vissza, például a következő ellentétpárokban megfogalmazva: az egyenes emberi tartás – a meghajlás, letérdelés; a fentről jövő napfény – a földi mély sötétsége; a mennyország – a pokol térbeli elhelyezkedésének elképzelése. Az eddigi példák alapján a következők állapíthatók meg:

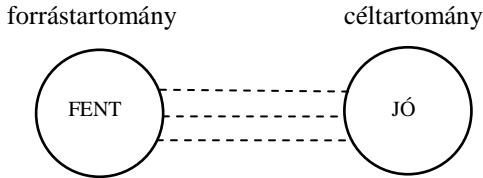
- a metaforikus kifejezések visszavezethetők elvontabb összefüggésekre, **fogalmi metaforákra**;
- a fogalmi metaforák két ismeret, két fogalom közötti tapasztalati alapú kapcsolatok.

A nyelvi jelentés és a világról való tudás között alapvető (analógiás) kapcsolat van, a nyelvi jelentés a konceptualizáció egy fajtája. A metafora az alapvető eljárás többek között arra, hogy egy fogalmat egy másik fogalom kifejezésével értsük meg¹⁶. Prototipikusan ez azt jelenti, hogy a beszélő ember az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel érti meg. A metafora alapja a leképezés két fogalom, két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között. A metafora két fogalma közötti leképezés egyirányú: a kiinduló fogalom a **forrástartomány**, a kifejezendő fogalom a **céltartomány**. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális

¹⁶ A metafora kognitív magyarázatára – a legfontosabbak kiemelve – I. Lakoff –Johnson (1980, 1999), Lakoff (1987, 1990), Kövecses (1990, 2000, 2002, 2005), Gibbs ed. (2008).

tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezáltal a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le. A forrástartomány és a céltartomány két, egymástól független fogalom, amelyek a megismerésben valamilyen motiváció révén kerülnek egymással kapcsolatba. A fogalmi metafora szerkezetét a 1. ábra mutatja be. A forrás és céltartomány fogalmait karika jelöli, a közöttük levő leképezési viszonyokat szaggatott vonalak.

1. ábra A fogalmi metafora szerkezete

A **metaforikus leképezés** eredendően a mindennapi tapasztalatra épül (történetileg és az egyedfejlődésben is elsőként a térbeli vizuális érzékelésre, amelynek így kiindulópontja az emberi test). A Lakoff-féle topológiai invarianciahipotézis¹⁷ szerint a metaforák megőrzik képi séma szerkezetüket, azaz például ÖSVÉNY ÖSVÉNYre képeződik le (*eszébe jut*: valami valahonnan valahová kerül), TARTÁLY TARTÁLYra (*szévteti a düh*: a düh lezárt tartályban levő forró folyadék), ERŐ ERŐre, KAPCSOLAT KAPCSOLATra.

A metafora nem különleges „művészi” jelenség, hanem alapvetően meghatározza a nyelv reprezentáló (szimbolizáló) képességét. A metaforák nagy része „szó szerinti” metafora, azaz nincs olyan más szó szerinti kifejezés, amely helyett áll (pl. *az asztal lába*).

A **metaforikus kifejezések** jelentésstanilag összefüggnek más metaforikus kifejezésekkel, és az egy csoportba tartozó kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy (nyelvileg ritkán kifejtett) **fogalmi metafora** kategóriájába tartoznak. Az emberi tudás nem pusztán elemi egységekben tárolódik, hanem gyakran összetettebb struktúrákban, sémákban rendeződik el. Az összetett tudás fogalmi elrendeződése megtörténhet sémákban (idealizált kognitív modellekben, tudáskeretekben, forgatókönyvekben). E típusok mellett az összetett tudásba tartozó konceptuális tényezők sokszor metaforikus alapon kapcsolódnak össze, tehát a tudáselemek összefüggése konceptuálisan (és nem eredendően, de analogikusan nyelvi közegben) leképezéssel valósul meg, fogalmi metaforát létrehozva. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek

¹⁷ Vö. Lakoff (1990).

különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például A MEGÉRTÉS LÁTÁS, amelynek igen kiterjedt kifejezésrendszere van a magyarban is: például *lát, átlát, belát, meglát, nézőpont, világos, homályos* stb.¹⁸ A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforáját nemigen mondja ki a beszélő a tényleges nyelvben, mert túlságosan elvont, viszont tapasztalati alapon (a látás tapasztalatai alapján) a látásra vonatkozó tudás (konceptuális struktúra) legtöbb tényezőjét leképezi az elme a megértés konceptusára. Eszerint nem is annyira metaforák vannak, hanem fogalmi metaforák részleges megvalósulásaként metaforikus kifejezések. A fogalmi metaforáknak három fő fajtája különíthető el. Az egyik az **ontológiai metafora** (például AZ ÉRVELÉS ÉPÜLET: *érvet alátámaszt, az érveknek szilárd alapjuk van, az érvelés összeomlott* stb.), a másik az **orientációs metafora** (például A FENT JÓ/SOK, A LENT ROSSZ/KEVÉS: *feldicsér, leszid, az árak, a részvények emelkednek, csökkennek*), a harmadik a **szerkezeti metafora** (például A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora szerkezetének összetevői a résztvevők: *a küzdő felek*, a vita lefolyása: *a vitázó felek hosszasan küzdöttek, győzködték egymást*, a vita befejeződése: *a vita X fölényes győzelmével ért véget* stb.)¹⁹. Föltehető, hogy további típusok is elkülöníthetők, kivált az igei metaforák között. A fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer.

A fogalmi metafora forrás- és céltartománya egy-egy fogalmi szerkezet a maga összetettségével. Két összefüggő fogalmi metafora, A MEGÉRTÉS LÁTÁS és A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi tartományai és a közöttük lévő leképezési viszonyok a következők. A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora sok metaforikus kifejezésben valósul meg, például:

lát ‘megért’, ‘észlel’, ‘gondol’, ‘talál’, ‘vél’, ‘tekint’
átlát 1. ‘vmit teljes egészében áttekint’, 2. ‘tisztában van vki titkolt szándékával’
belát 1. ‘igaznak ismer el’, 2. ‘tévesnek ismer el’, 3. ‘felismer’
belelát ‘vminek rejtett tartalmát át tudja tekinteni’
keresztüllát ‘megérti vki szándékát, magatartását’
meglát ‘megért’, ‘felismer, tapasztalat útján meggyőződik’

¹⁸ További adatokkal l. Tolcsvai Nagy (2001).

¹⁹ Az osztályozás, amelyet Lakoff–Johnson (1980) dolgozott ki, nem fedí le a metaforák teljes rendszerét.

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:

- a) egy ágens (prototipikusan emberi lény)
- b) vizuálisan érzékel (vagy nem érzékel vagy nem tud érzékelni)
- c) egy fizikai tárgyat

cél:

- a) ágens (prototipikusan emberi lény)
- b) mentálisan érzékel, azaz megért (vagy nem ért meg vagy nem tud meg érteni)
- c) valamilyen helyzetet, összefüggést

A forrás- és céltartományok közötti leképezések egyértelműek, szoros kapcsolatot jelezve a két tartomány összetevői között. Mind a vizuális, mind a kognitív viszonyok (vagyis az érzékelő és megértő folyamatok) a cselekvő nézőpontjából reprezentálódnak, tehát azt mutatják be, ahogy a cselekvő viszonyul a fizikai tárgyhoz vagy a helyzethez, összefüggéshez.

A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora sok metaforikus kifejezésben valósul meg, például:

fog 'megért'

átfog 'vmit teljes egészében áttekint'

felfog 'megért', 'észlel', 'gondol', 'talál', 'vél',

megfog 'vminek a lényegét megérti'

összefoglal 'vminek a lényegét bemutatja'

fogalom 'tapasztalatok alapján, megismerés révén kialakított körülhatárolt tudás'

A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:

- a) egy ágens (prototipikusan emberi lény)
- b) megfog vagy megérint (vagy nem fog vagy nem érint meg vagy ezt nem tudja)
- c) egy fizikai tárgyat

cél:

- a) ágens (prototipikusan emberi lény)
- b) mentálisan megragad vagy megérint, azaz megért (vagy nem ért meg vagy nem tud meg érteni)
- c) valamilyen helyzetet, összefüggést

A forrás- és céltartományok közötti leképezések egyértelműek, szoros kapcsolatot jelezve a két tartomány összetevői között. Mind az érintéses, mind a kognitív viszonyok (vagyis az érzékelő és megértő folyamatok) a cselekvő nézőpontjából reprezentálódnak, tehát azt mutatják be, ahogy a cselekvő viszonyul a fizikai tárgyhöz vagy a helyzethez, összefüggéshez.

A metafora kognitív szemantikai magyarázata beilleszkedett a blending (elegyítés, vegyítés) jelenségkörébe (l. A fogalmi integráció című részben). E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határu mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (a hagyományosabb modellben a forrás- és a céltartomány) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre a blendet, ez esetben a metaforikus kifejezést²⁰. Nem minden blend metafora, például jellegzetesen blend a jelzős főnév. A jelen dolgozatban a két megközelítés közötti különbség nem tekinthető lényegesnek.

A fogalmi metaforák rendszere az irodalmi szövegekben is kimutatható. A poétikai metafora további szemantikai műveletek révén jön létre, fogalmi metaforák átalakítása révén. Ezek a következők²¹: a kiterjesztés (a metafora kiterjed szomszédos fogalmakra is), a kidolgozás (a megszokottakon túl további kognitív tartományok és részesei a leképezésnek az adott fogalmi metaforán belül), a kritikus kérdés (a kérdés a metafora megszokott határaitra vonatkozik), a komponálás (több metafora konceptuális kapcsolatba hozása). E műveletek erőteljesen jelen vannak a szépirodalmi szövegekben, de csak egy részükben, s ezzel együtt nem szépirodalmi szövegekre is jellemzők lehetnek.

5.2. A metonímia

Az alábbi kifejezések megértéséhez két fogalom előhívása szükséges, de másképp, mint a metafora esetében. Ezek a kifejezések metonimikusak²²:

- (6) a. Az egész ház összefutott a csattanásra.
b. Bejött egy fej, és kiabálni kezdett.
c. Nincs meg az Adym.

²⁰ Erről l. Grady et al. (1999).

²¹ Ezt Lakoff–Turner (1989) dolgozta ki.

²² A metonímia kognitív magyarázatára l. Lakoff–Johnson (1980), Lakoff (1987), Kövecses (2005), Kövecses–Radden (1998), Radden–Panther eds. (1999).

Az a. mondatban a HÁZ fogalma a házbeli LAKÓk fogalmával kapcsolódik össze, a b. mondatban a FEJ fogalma az EMBER fogalmával, a c. mondatban ADY ENDRE személyfogalma az Ady verseit tartalmazó KÖTETtel. Az egyes kifejezésekben szemantikai kapcsolatba került fogalmaknak van közük egymáshoz, nem függetlenek egymástól: a háznak vannak lakói, az ember nélkülözhetetlen testrésze a fej, és Ady Endre költőnek verseskötetei jelentek és jelennek meg. A megnevezett összefüggő fogalmak egy-egy fogalmi szerkezet részei.

A fogalom több részből álló struktúra, ahogy a jelentés is szerkezetes, több összetevőből áll. A főnév, az ige vagy a határozóragok esetében a fogalmi és szemantikai szerkezet jól látható volt a korábbi fejezetekben. A szemantikai szerkezetek teljes egészében nem mindig aktiválódnak, gyakran csak egy részükre irányul a beszélő és a hallgató figyelme (a főnév esetében ez az aktív zóna). A figyelem fókuszálása egy-egy szó jelentésszerkezetében a kontextustól függően változhat, egyik alszerkezetről a másikra áttevődhet. A **figyelem áthelyeződése** lehet alkalmi, és lehet állandósult.

A (6) a. mondatban a *ház* főnév jelentésszerkezetében figyelemáthelyezés történik. A *ház* jelentésmátrixában számos elvont tulajdonság különíthető el: építmény, szerkezete van, alapja és teteje van, nyílások (ajtók és ablakok) vannak rajta, belül részekre tagolt, a részek más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek, fő funkciója szerint embereknek menedéket nyújt. Vagyis a *ház* főnév jelentésszerkezetének része a benne lakó, menedéket találó ember. De ez a jelentésszerkezet (elvont tulajdonság) nem helyeződik előtérbe, az aktív zónába a *ház* főnév prototipikus használatokor:

(7) A szomszédban új házat építenek.

(7)-ben az építmény, szerkezet, alap és tető, falak és nyílások, más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek mint elvont tulajdonságok helyeződnek előtérbe, az aktív zónába, a többi háttérben marad. A háttér eleme a házban lakó, tartózkodó ember vagy emberek csoportja is. Az előző (6) példában a *ház* főnév jelentésszerkezetéből más összetevő kerül előtérbe, a benne lakó vagy ott tartózkodó ember, emberek fogalma. Ez metonimikus figyelemáthelyeződés: a főnév jelentésszerkezetének alapbeállítású aktív zónájáról más összetevőkre helyeződik át a figyelem, más összetevők kerülnek az aktív zónába:

ház: építmény + benne lakó emberek > ház: benne lakó emberek + építmény

A metonimikus figyelemáthelyeződés egy fogalmon belül történik meg. Állandósulása olyan sémává válik, amely más hasonló jelentéskiterjesztések létrehozását is lehetővé teszi:

- (8) a. az egész város azt beszéli
b. egy ország fogott össze

A figyelemáthelyezésen alapuló metonimiának fontos változatai a következők: rész – egész, egész – rész, rész – rész és ezek altípusai.

5.3. Az általánosítás és a specifikáció

Egy jelentés fogalmi szerkezete meghatározott sematikus és elvontsági szinten érthető meg a beszélő ember számára. Egyes esetekben ez a sematikus és elvontsági szint megváltozik. A változás két irányban lehetséges. Az **általánosítás** (generalizáció) egy adott fogalom kiterjesztése az őt magában foglaló kategória egészére vagy annak egy nagyobb részére. Például a *gyümölcs* főnév elsődleges jelentése 'fa vagy bokor puha és édes ehető része'. A *gyümölcs* főnév egy másik jelentése 'minden, ami nő és ember által fogyasztható (pl. *a természet gyümölcse*)'. A gyümölcs elsődleges jelentése tehát általánosítással kiterjedt egy nagyobb kategóriára, a növényi eredetű táplálék fogalmára:

- (9) általánosítás: fa vagy bokor puha és édes ehető része > minden, ami nő és ember által fogyasztható (pl. *a természet gyümölcse*)

A **specifikáció** egy adott fogalom leszűkítése a részét képező kisebb kategóriára. Például a *fej* főnév elsődleges jelentése 'testrész', egy másik jelentése 'elme'. Az *elme* a *fej* testrész egy meghatározott része, amely specifikus funkciót tölt be a teljes biológiai egészben. Az *elme* jelentése többek között a *fej* főnév jelentésének specifikációjával jön létre (a rész – egész viszonytal együtt).

- (10) specifikáció: testrész > elme (testrész egy része)

5.4. A fogalmi integráció (a blend)

Az egyes nyelvi kifejezések (például szavak) nem egyszerűen egymás mellé kerülnek valamely nagyobb nyelvi szerkezetben (csoportban, tagmondatban), hanem jelentésstanilag fontos, kidolgozás jellegű, sokféle kapcsolat van közöttük. A világ valamely részének konceptuális leképezése fogalmilag és ezért jelentésükben összefüggő nyelvi elemek összekapcsolódásával lehetséges.

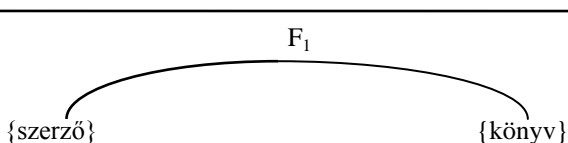
Ennek egyik módja a kontextussal összefüggő kognitív kapcsolatok létrejötte. A nyelvi közlésekben az információt mindig valamilyen közegben dolgozzuk föl, amely közeg részben a beszédhelyzetből, részben a közlés korábbi és későbbi információiból áll. A megismerés a tapasztalatokat mentálisan elkülönülő tartományokban (például jelentésszerkezetekben és azok alszerkezeteiben) rendezi el. Ezek a tartományok gyakran összekapcsolódnak, különböző szemantikai minták alapján (ilyen a kompozitumszerkezet és a referenciapont-szerkezet), egyetlen új nyelvi egységet létrehozva. Más esetekben két fogalom viszonya úgy jön létre, hogy az egyik megértése lehetővé teszi a másik feldolgozását (ilyen a metafora és a metonímia). A fogalmaknak ez előbbi két összekapcsolódási módja együtt is érvényesülhet. A **fogalmi integráció** dinamikus, aktuálisan kialakuló fogalmi szerkezet: két fogalom egy nagyobb nyelvi szerkezetben (mondatban, szövegrészletben) az adott kontextusban összetett és új jelentést hoz létre. Az új jelentés lehet alkalmi vagy konvencionálódhat.

A kontextuálisan meghatározott megismerés alapszerkezete két kognitív tartomány kapcsolata. A két tartomány kapcsolatát a kontextus is irányítja.²³ Vannak esetek, amikor dolgok között kapcsolatot létesít a beszélő pragmatikai, pszichológiai vagy kulturális okokból, azaz referenciális megfelelést konkrét vagy mentális képek között²⁴. E modellben egy dolog egy másikkal való kapcsolatában válik érthetővé. A kognitív kapcsolat egy kiinduló dolog és egy cél dolog között jön létre, valamely kapcsoló révén. Például (11)-ben²⁵:

(11) A Platón a legfelsőbb polcon van.

(11)-ben két dolog kerül megfelelési viszonyba: a szerző (kiinduló dolog) és a szerző műveit tartalmazó könyv (céldolog), azaz Platón és a Platón által írt könyv (F az azonosítás elvének jele):

2. ábra

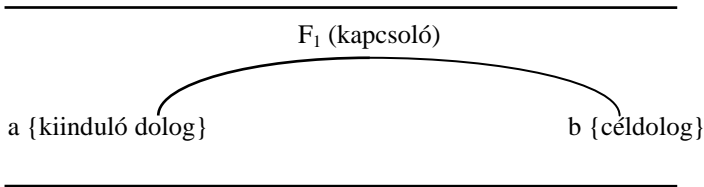
²³ L. Fauconnier (1994), Fauconnier–Sweetser (1996).

²⁴ Vö. Fauconnier (1994: 3kk).

²⁵ A példa Fauconnier (1994: 3)-ból származik.

A kettő közötti viszony a legegyszerűbb kognitív kapcsolat, az azonosítás. Az azonosítás elve (más néven a hozzáférhetőség elve) a kognitív kapcsolatok egyik leggyakoribb és legfontosabb fajtája. Sematikusan:²⁶

3. ábra

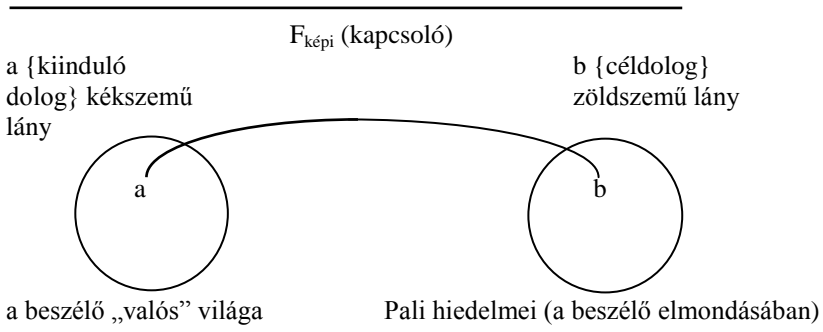

Ilyen kognitív kapcsolat jöhet létre számos más esetben, például a metafora, metonímia, analógia, szerep, érték, azonosság kapcsolatfajtában. A két összekötött dolognak nem kell feltétlenül valós entitásnak lennie, azok lehetnek hiedelmek, vágyak összetevői is. Valójában minden kiinduló és céldolog mentális reprezentációként működik. Mindegyik esetben a két kapcsolatba hozott dolog egy-egy „világban” helyezkedik el, például:

(12) Pali azt hiszi, hogy a kékszemű lánynak zöld a szeme.

Ebben a nyelvi szerkezetben a kékszemű lány a kiinduló dolog a beszélő valós világában, a zöldszemű lány a céldolog, Pali hiedelemvilágában (a beszélő által bemutatva):

4. ábra

²⁶ L. Fauconnier (1994: 5).

A 4. ábrán két összekapcsolt tartomány látható: a beszélő „valós” világa benne a zöldszemű lánnyal és Pali hiedelmei (a beszélő elmondásában) benne a kékszemű lánnyal. Mindegyik kognitív tartomány egy-egy **mentális tér**. A mentális terek fogalmi „csomagok”, amelyeket a beszélő és a hallgató a beszélgetés közben hoz létre korábbi ismeretei egy részéből, a pillanatnyi megértés céljából. E mentális terek aktuális fogalmi tartományok, amelyek a beszélgetés közben összekapcsolódnak és átalakulnak vagy lecserélődnek²⁷.

Kiemelendő a mentális terek gyakran alkalmi jellege, valamint az, hogy a beszéd vagy gondolkodás során mentális terek hálózata épül ki. A mentális terek nem azonosak nyelvi szerkezetekkel, de a nyelvi kifejezések irányítása révén épülnek föl. A mentális tereket létesítő nyelvi kifejezések új mentális tereket, azokban elemeket és közöttük levő viszonyokat létesíthetnek. Az új mentális tereket létrehozó vagy a korábban a szövegben bevezetett mentális terekre utaló kifejezések a **térépítők**, amelyek például előljárás szerkezetek, határozók, kötőszók, alany-ige kapcsolatok lehetnek. A szöveg mentális tereket változtató folyamatában egy kezdeményező mentális tér (a térépítő) egy másik mentális tér generálója lehet.²⁸

Egyes új kifejezések korábban nem létező fogalmakat konstruálnak. Ilyen például Pilinszky János Négysoros című versében a *plakátmagány*.

- (13) Alvó szegek a jég hideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagyta a folyosón a villanyt.
Ma ontják véremet.

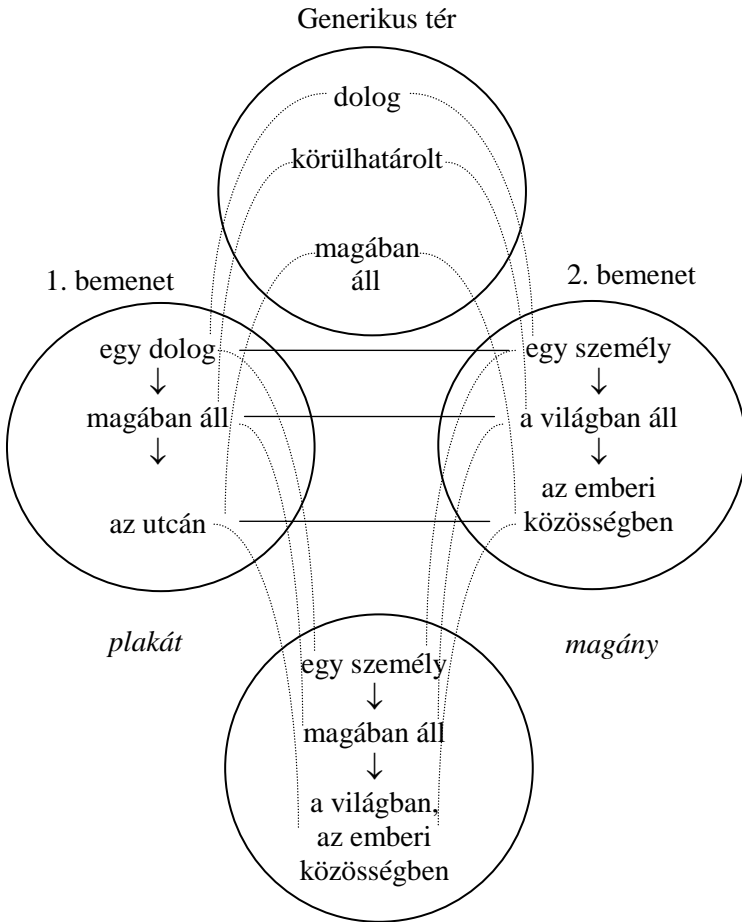
A *plakátmagány* összetett főnév két mentális teret, két fogalmi tartományt kapcsol össze, egyszeri alkalommal. A két fogalomból egy harmadik, új fogalom jön létre, a kettő vegyüléséből. Mindkét fogalomból átkerülnek fogalmi összetevők a harmadikba, amely így új fogalom. Ez a fogalmi integráció leggyakoribb változata. A két eredeti fogalom a bemeneti tér (bemenet, input), a létrejövő harmadik fogalom a *blend*²⁹. A két **bemeneti tér** (fogalmi tartomány) között fogalmi megfelelések vannak (ezeket jelöli egyenes vonal), a két bemeneti térből a **blend** terébe áthelyezés, fogalmi kivetítés történik (ezeket jelöli pontozott vonal). A vegyülés műveletét egy **generikus tér** (mintaadó általános fogalmi tartomány) irányítja. A 5. ábra a *plakátmagány* fogalmi integrációját mutatja be (a két bemeneti tartománynak csak néhány összetevőjét jelöli az ábra).

²⁷ Fauconnier–Turner (1998: 139); l. még Fauconnier (1994), Fauconnier–Sweetser (1996), Fauconnier–Turner (2002).

²⁸ Fauconnier (1994: 17).

²⁹ A *blend* kifejezés az integrációs művelet eredményét jelöli, a *blending* magát az integrációs műveletet.

5. ábra A plakátmagány fogalmi integrációja

Blend: *plakátmagány*

A blend megvalósulásának, a blendingnek öt optimalitási feltétele különíthető el. Ezek a következők³⁰:

- integráció: A blendnek egy jól integrált jelenetet kell leképeznie egység státuszban;
- topológia: a bemeneti terek elemei közötti viszonyoknak meg kell felelniük a blend elemei közötti viszonyoknak;
- háló: „megfelelő kapcsolatoknak” kell lenniük a blend és a bemeneti terek között azért, hogy a blendet könnyen lehessen kezelni;
- „kicsomagolás”: a befogadó könnyen kell hogy „kicsomagolja” (megértse) a blendet a bemeneti terek, a megfelelések, a kivetések és a generikus tér rekonstruálása során;
- jó ok: ha egy elem megjelenik a blendben, jelentősége kell hogy legyen.

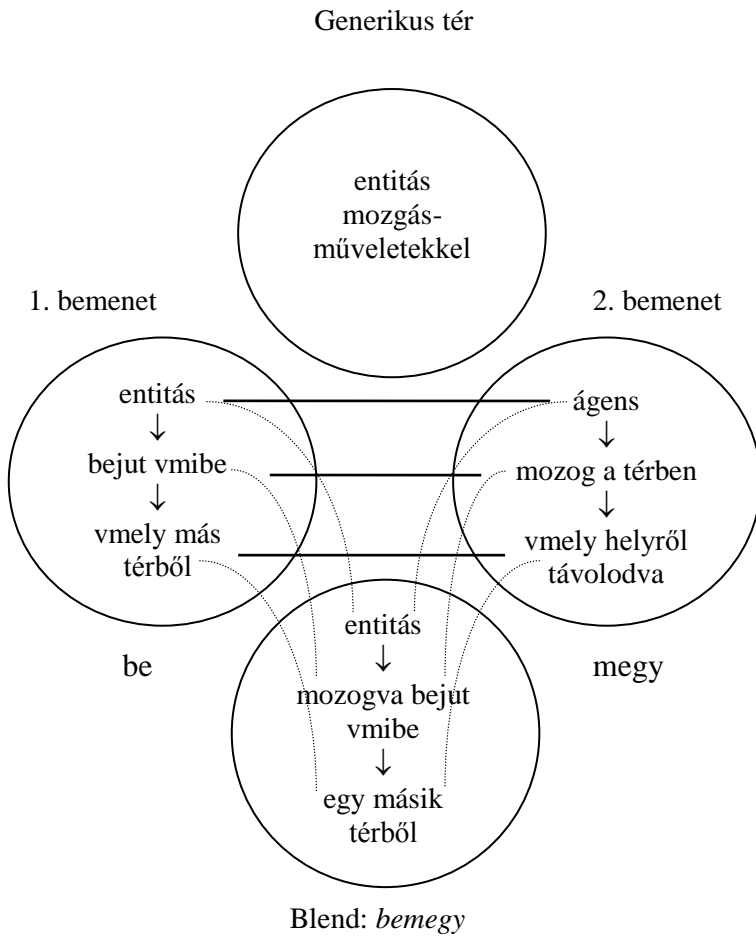
A *plakátmagány* fogalmi integrációjában az öt optimalitási feltétel megvalósul.

Más fogalmi integrációk sémái megszokottabbak, gyakoribbak. A magyar igeikötő + ige szerkezetnek konvencionális, de mindig új megvalósulásai jönnek létre, blendként. A blend ebben az fogalmi integrációban bemutatja azon legfontosabb műveleteket, amelyek magát a kapcsolatot létrehozzák. Mivel számos magyar igeikötő ma is termékeny, sőt újak is keletkeznek, és igeik új jelentésben vagy friss kölcsönzés, magyartítás után szintén hajlamosak igeikötőt fölvenni, a blend kialakulása fontos nyelvi jelenség.

A *bemegy* blend-ábrázolásában, melyben az igeikötős ige ismét alapbeállításában szerepel, a *be* az egyik bemeneti tér, a *megy* a másik bemeneti tér, a blend pedig a *bemegy*. A *be* igeikötő mentális terében a valamibe irányulás és a valahonnan eredés térbeli összetevői nevezhetők meg, míg az entitás, amely ezt végrehajtja, vagy amellyel ez megtörténik, és maga a folyamat is csak erősen sematikus módon összetevő. A *megy* ige egy cselekvő térbeli mozgását képezi le, lényegében valamely térbeli ponttól (alapbeállításban a beszélőtől) távolodva. A blendben a kettőnek egyes összetevői vegyülnek, és így alakul ki az a jelentésszerkezet, amelyben egy entitás mozgással bejut valamely térbe egy másik, a céltől elkülönített térből.

³⁰ Vö. Fauconnier–Turner (1998: 162–163; 2002).

6. ábra A *bemegy* kognitív ábrázolása blend leképezésben

A *bemegy* ige két bemeneti terének kognitív távolsága nem olyan nagy, mint például a *plakátmagány* főnévben

A mentális terek feldolgozása a szövegértés lényeges összetevője. Még lényegesebb a szerepe a blindingnek azokban a kifejezésekben, amelyeknek a jelentése két mentális tér alkalmi vagy állandósult vegyüléséből emergens módon, tehát nem feltétlenül megjósolható módon jön létre új minőség, új jelentésszerkezet kialakulásával.

5.5. A jelentésváltozás

A **jelentésváltozás** – mint általában a nyelvi változás – a nyelv és a nyelvet beszélő közösség kölcsönhatásának természetes velejárója³¹. A nyelv és a közösség is történeti jelenség. A jelentésváltozás a nyelv történeti jellegének, a történetiségnek az értelmezésével közelíthető meg. A történelem nem az önmagában lévő pusztá, kitölthető idő. És nem is a kiismerhetetlen belső erők mozgásba által lendített folyamat.

A történelemnek egyszerre részesei és egyszerre reflexív szemlélői a cselekvő emberek. Ez sajátos nézőpontszerkezetet hoz létre. Az összetett szerkezetű nézőpont egyik összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múlttól), amely a történelmi eseményeket szemlélő történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal várakozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövendőlt események mintáját tartalmazza³². A történelem egyrészt egészként értelmezhető, de másrészt egyúttal nem lezárt egész, mert a jövő mindig ismeretlen marad. Tapasztalati tér és elváráshorizont kettőssége a nem reflektáltan megszólaló mindennapi beszélőre is jellemző, valamint az ezt leíró kutatóra is.

A nyelvi változás mindig a cselekvő, azaz beszélő ember teljesítménye: a beszélő változtatja meg a nyelvet, nem a nyelv változik önmagában. A nyelvi változás és a nyelvi rendszer nem áll kizáró módon szemben egymással, a nyelvi változás egy korszak állandónak tűnő nyelvi rendszeréhez mindig hozzátartozik.

A nyelvi változás közege az elemi nyelvhasználati esemény, amelyben a beszélő ember cselekszik, és vagy teljesen igazodik a korábbi sémákhoz, vagy változtat ezeken. A nyelvhasználati esemény tényezője a tapasztalati tér: egy mindenkori jelenben aktivált, múltbeli tapasztalatokon alapuló tudás, amelynek

³¹ A jelentésváltozás, a történeti szemantika kérdéskörére l. Geeraerts (1997), Blank-Koch eds. (1999), Traugott-Dasher (2002).

³² L. Koselleck (1979).

formája a nyelvi séma mint jóváhagyó szerkezet, és az elváráshorizont: a jövőre irányuló cél, elvárásnorma, hatásszándék.

A nyelvi változást eredményező emberi, nyelvi cselekvésre az jellemző, hogy a beszélőközösségben és a nyelvi rendszerben végbemenő változás az egyedi nyelvhasználati esemény végrehajtójának legtöbbször nem célja. A beszélő a közvetlen beszédhelyzetnek megfelelően beszél, saját nyelvi tudásához képest valamilyen újdonságot létrehozva, de nem a teljes rendszer megváltoztatásának tudatos céljával. A nyelvi változás eredménye, de nem célja a cselekvésnek (ez a láthatatlan kéz elméletének lényege³³). Az ilyen cselekvésnek az egyik kimenete a közvetlen szándékolt beszédcselekvés eredménye az adott helyzetben, a másik a rendszerre ható eredménye nem szándékolt hatás. A szemantikai változások kogníciós, fogalmi összetevői mellett ezért a pragmatikai tényezők alapvető fontosságúak³⁴.

A nyelvtörténetre általában nagy időtartamú és globális (a teljes nyelvi rendszerre kiterjedő) és egyedi, nem ismétlődő grammatikai és hangtani változások a jellemzőek. Ilyen változás volt például a magyar tövéghangzók lekopása, vagy a határozóragok és az esetrendszer kialakulása, meghatározott időtartamban. A jelentésváltozások ugyanakkor típusaikban minden történeti korszakban ismétlődnek, előfordulnak. A magyar nyelv teljes ismert történetében bekövetkeztek például metaforikus vagy metonimikus jelentéskiterjesztések. Ezeket a változásokat korszakokhoz csak a változások további belső részleteivel lehet kapcsolni. Például koronként részben eltérő forrás- és céltartományok gyakoribbak a metaforikus leképezésekben, a közösségi kulturális tudás korra jellemző fogalmi figyelemirányulásának megfelelően.

A jelentésszerkezetek – a prototípuselv érvényesüléséből is következő – a típus és a megvalósulás dinamikájában jellemezhetők. A beszélő és a hallgató nem gépszerűen, mindig teljes mértékben azonos módon dolgozza föl, hívja elő egy kifejezés jelentését, hanem a kontextusnak és egyéb motivációs tényezőknek megfelelően gyakran kismértékben változtat a korábbi megvalósításokon. Ez a folyamat a beszélőtársak közötti egyezkedés folyamatának a része. A jelentés is egyezkedés tárgya, a jelentést a beszélőtársak a nyelvi interakció során közösen dolgozzák fel³⁵. A (szabályos) jelentésváltozás kontextusfüggő, a változást a beszélő dinamikus nyelvhasználata, helyzethez igazodó stratégiája eredményezi³⁶.

A **motiváció** a jelentésváltozásban készítő tényező, amely a beszélőt egy begyakorlott, konvencionált jelentés megváltoztatására vagy új jelentés

³³ Vö. Keller (1991).

³⁴ L. például Traugott–Dasher (2002).

³⁵ Vö. Lewandowska-Tomaszczyk (1985: 300)

³⁶ Traugott–Dasher (2002: 24).

létrehozására készíti. A jelentésszerkezetek kialakításában és funkcionálásában két tényező játszik szerepet:

- egy nyelvi egység motivált lehet, ha valamely jelentését a megismeréstől független világbeli tényező váltja ki,
- egy nyelvi egység motivált lehet, ha valamely jelentését az emberi megismerés nyelvvel is kapcsolatos műveletei alakítják ki vagy változtatják meg.

A jelentésváltozás jellemzőit valamilyen nyelvi forrás és nyelvtől független tényező együttesen alakítja³⁷. A nyelvtől független tényező megismerő műveleteken keresztül jut szerepéhez. A két forrás aránya a jelentésváltozásokban változó.

A nyelvtől független tényezőnek van nagyobb szerepe azokban a jelentésváltozásokban, amelyek a nyelvi jellel kifejezett tartalom természeti vagy társadalmi jellegében következnek be. Mindez összefügg a megjelölt dolgok, folyamatok, minőségek megismerésével, fogalmi feldolgozásával. Például a *gyümölcs* főnév elsődleges jelentésében a középkori magyar anyanyelvűek számára kisebb kategória volt, kevesebb gyümölcsfajtát foglalt magában, mint a 21. századi magyar anyanyelvűek számára, mert a középkori emberek kevesebb gyümölcsöt ismertek, mint az ezredfordulón élők. Az ismeretek és így a kategória bővülése más földrészek és tájak gyümölcsjeinek megismerésével és új gyümölcsök felfedezésével és nemesítésével történt meg. A *ház* főnév elsődleges jelentésében szintén más fogalmat idézett föl a honfoglaló és középkori magyaroknak, mint a 20. századiaknak. A lakóépület anyaga, szerkezete, mérete, alakja sokat változott az évszázadok alatt. Miközben a szó hangalakja viszonylag keveset módosult, aközben a jelentése meglehetősen sokat, bár nem teljesen, hiszen a *ház* főnév jelentésszerkezetének egyik fő összetevője, a fő funkciója ('állandó menedék embereknek a természet viszontagságai elől') nem változott. A jelentés része a fogalmi tartalomhoz kapcsolódó közösségi vonatkozások sora is (ezekkel foglalkozik például a szociolingvisztika, a stilisztika), ezért az itt bekövetkező változásokban is a nyelvtől független tényezők játszanak nagyobb szerepet. Például a *néger* főnév jelentésének hosszú ideig semleges értékvonatkozása volt a magyarban, szemben az amerikai angol *nigger* szóval, amely elítélő volt. Az 1970-es évektől kezdve azonban politikai hatásra a magyar *néger* főnév is fölvette a megbélyegző jelentést, majd fokozatosan megriktult amúgy sem gyakori használata.

A megismerésnek különösen nagy szerepe van az előzmény nélküli jelentésváltozásban, vagyis teljesen új jelentés vagy teljes szó bevezetésében. Ilyen nyelvi esemény volt például a *fej* főnév 'lejátzófej, a lemezjátzó

³⁷ Radden–Panther eds. (2004: 4).

karjának a gyémánttűt tartó legelülő része' jelentése a 20. század első felében, amely jelentésnek nem volt korábbi közvetlen fogalmi előzménye (csak további fejleményei a magnetofon feje, a videomagnó feje, felvevő és leolvasó része jelentésben). Előzmény nélküli nyelvi, alaki és jelentésbeli fejlemény a *pendrive* ('igen kisméretű, nagyon nagy teljesítményű, hordozható elektronikus tárolóeszköz').

A megismerés mintáival és a már ismert nyelvi kifejezések jelentésszerkezeteivel kapcsolatos jellegzetes motivációs viszonyok közé tartoznak a következők.

A szemantikai változás a prototipikusan szerveződött kategóriák elmosódó határainak közvetlen (szükségszerű) következménye.

Jelentésváltozás eredhet a fogalmi hálózatokon (például kereteken, forgatókönyveken) belüli fogalmaknak vagy fogalmi aspektusoknak a megváltozott perspektivizációjából, profilálásából vagy megvilágításából (előtérbe helyezéséből). Jelentésváltozást eredményezhet fogalmak profilálása egy háttér előtt, amely a vonatkozó keretek vagy kontextusok alapján konstituálódik, a fogalmi kontinuum és kontiguitás közötti határátlépésekkel.

A metonímiák és metaforák forrás- és/vagy céltartományok prototipikus nézetén hajtanak végre műveleteket figyelemáthelyezési vagy megfelelési viszonyokban. Így lesz például az emberi test fogalma referenciapont, céltartomány vagy forrástartomány.

A beszélő- és hallgatóorientált nyelvi stratégiák, az expresszivitás és hatás szándéka eredményezhet jelentésváltozást.

A szavak és fogalmak valorizációja (értékcsökkenést kiigazító értékmegállapítás), pragmatikai megerősítés eredményezhet jelentésváltozást.

A jelentésszerkezetek kialakulása és megváltozása az emberi megismerés keretében történik. A jelentésváltozás motivációja ezért nyomon követhető a tapasztalati alap – absztrakció – konceptualizálás sorában. Ezt mutatják be a következő magyar példák amelyekben az elvontabb központi fogalom (például a FÉLELEM, KÖNYÖRGÉS) a fogalommal kapcsolatos egy tapasztalati tényezővel kapcsolódik össze³⁸. A fogalmat valamilyen módon kifejező szavak az elvont és a tapasztalati összetevőt is tartalmazzák. A kifejezések mindegyike közvetlenül vagy eredetibb alakjában, tövében a közvetlen tapasztalatit, a motiváció forrását is tartalmazta. Mindegyik példasor a magyar jelentéstörténet egy-egy kognitív minták alapján történt megvalósulása.

A FÉLELEM gyakori testi megnyilvánulása a reszkető mozgás. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész – egész) és metaforikus viszonyban áll a reszketéssel: *retteg*, *remeg*, *rémül*, *megrendül*, *borzad*. A FÉLELEM gyakori másik testi megnyilvánulása a test összehúzódása, kicsinek mutatkozása. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus

³⁸ Vö. Benkő (1988: 140)

(rész – egész) és metaforikus viszonyban áll az összehúzódással, összeszorulással: *szorong, aggódik* 'összeszorul', *töpreng* 'félve összeszorul'

Az ERŐS KÉRÉS, KÖNYÖRGÉS gyakori testi megnyilvánulása a test földre esése, hajlása. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész – egész) és metaforikus viszonyban áll az eséssel, hajlással: *eseng, esdekel, esedezik, kunyerál* 'hajlong', *kuncsorog*. Az ERŐS KÉRÉS, KÖNYÖRGÉS másik gyakori testi megnyilvánulása a síró hangadás: *rimánkodik, könyörög* 'nyüszít'.

A FESLETT NŐSZEMÉLY fogalma többek között a sároosság, csatakosság tapasztalatával kapcsolódik össze: *cafát, cafka, cafra, cefet – caflat* 'sárban jár'. A FESLETT NŐSZEMÉLY fogalma másrészt például a tépettség, rongyosság tapasztalatával kapcsolódik össze: *ringyó, ribanc, – ribál* 'tép'

A KÓBORLÁS elvontabb fogalma a fizikai térbeli egyenestől való eltérés, elhajlás, elgörbülés tapasztalatából kapja motivációját: *csavarog, tekereg, kujtorog* (*kajla* 'görbe'), *kószál* 'elfordul, eltér', *kódorog, kalandozik, kórász*.

A jelentéskiterjesztés legáltalánosabban **alapvető kognitív műveletek** révén történik. Az alapvető kognitív műveletek specifikusabb fogalmi megkötések nélkül a legkülönbözőbb szemantikai és grammatikai szerkezetekben megvalósulhatnak. A következő szemantikai műveletek eredményeznek jelentésváltozást: sematizáció, absztrakció, jelentéskiterjesztés (sémaátalakítás, metafora, metonímia, generalizáció, specifikáció).

A **sematizáció** valójában deszemantizáció, a grammatikalizáció része: egy részletezett jelentésszerkezetnek sematikusabbá és egyszerűbbé válása. Sematizációval jöttek létre például az igekötők (*be, meg*), a határozóragok (*-nak/-nek*).

A nyelvi elemek jelentése az emberi megismerés során absztrakció és sematizáció révén jön létre. A különböző nyelvi elemek jelentése különböző mértékben sematizálódik. Vannak olyan szavak, grammatikai elemek, amelyeknek a sematikus jellege alacsony, vagyis jelentésük összetett és részletes, sok összetevőből áll; ilyenek az alapszófajok, a főnév, az ige, a melléknév. Más nyelvi elemek, főképp a grammatikai elemek erősen sematikusak jelentésükben, vagyis a jelentésük egyszerű és nem részletes, inkább kevés összetevőből áll; ilyenek a például toldalékok (képzők, jelek, ragok), az igekötők, a névutók, a kötőszók, a névelők.

A sematikus jelentésű nyelvi elemek jelentése sematizációval, a deszemantizáció műveletével alakul ki. A részletes, összetett jelentés fokozatosan nem részletes és egyszerű jelentéssé alakul. Ez a változás általában a nyelvi elem alakjának és alaktani, mondattani funkcióinak megváltozásával együtt jár.

A *-ban/-ben* határozórag jelentése sematizáció során alakult ki. A *bél* 'belső rész' főnév több irányú jelentésváltozáson ment keresztül: később főnévként egy belső testrészt nevezett meg, míg egy másik történeti folyamat

eredményeként a bentlevés fogalmát. Ez utóbbi jelentés tehát szemantikai sematizációval alakult ki: a részletes, összetett főnévből kevés elemből álló, egyszerű határozórag lett. Az alaki változás menete a következő:

(14) *bél* + -n lokatívszrag > *bele* + -n > -*ben*

A jelentésváltozás menete a következő:

(15) *bél* belső rész: körülhatárolt fizikai tárgy, valaminek a része, részként az egész belsejében helyezkedik el, állandóan vagy hosszú időtartamban

>

-*ban/-ben* bentlevés: valami (prototipikusan egy fizikai tárgy) valami (prototipikusan egy körülhatárolt tér) belsejében van, nem rész – egész viszonyban, időtartam jelzése nélkül

A *maga* visszaható névmás jelentése is sematizáció során alakult ki, a következő módon. A *mag* 'test' főnév jelentésváltozása során először rámutatással (deiktikusan) az említett személy vagy dolog testére vonatkozott, majd a teljes személyre vagy dologra rámutatással, végül a visszaható jellegű rámutatás névmássá sematizálódott:

(15) a. *mag* 'test' > 'saját test' > 'saját személy' > 'maga'

Más esetben az eredetibb részletes jelentés csak kisebb mértékben sematizálódik. Ez történik például a funkcióigék körében. A funkcióigék olyan igék, amelyeknek általánosabb 'cselekszik' vagy 'történik' jelentésük van. Ezt az általánosabb, sematizált jelentést egy-egy határozóragos főnév vonzatként specifikálja, szemantikailag részletezi. A *jön* ige jelentése a következőképpen írható le: 'saját akaratból, saját energiaforrásból valós térben járással mozog, egy távolabbi térbeli ponttól a beszélő deiktikus központja felé, ezáltal a mozgást végző térbeli helyzete megváltozik'. Ez részletes, összetett jelentésszerkezet, miképp általában az igéké ilyen. Funkcióigeként a *jön* jelentése kissé sematikusabbá válik: *dühbe jön* 'érzelmi állapota megváltozik', *mozgásba jön* 'fizikai test állapota megváltozik, álló helyzetből mozgóba jut'. A puszta *jön* ige a kezdő és végpontokat nem specifikálja, nem adja meg. A *jön* funkcióige a vonzatokkal szerkezetben sematikusán jelöli a folyamat kezdő- és végpontját.

(16) *jön* 'saját akaratból járással mozog' > *jön* 'történik, változik'

A szemantikai sematizáció folyamata széles körben, különböző szófajokból kiindulva különböző típusú és funkciójú nyelvi elemeket eredményező elterjedt jelentésváltozás, amely a sematizáció különböző fokozataiban valósul meg.

Az **absztrahálódás** olyan szemantikai változás, amelynek során egy közvetlen tapasztalati alapú fogalom elvontabbá válik, de nem metaforikus vagy metonimikus művelettel, se nem generalizációval, és jelentésszerkezete sem sematizálódik, nem egyszerűsödik. Például a háromdimenziós fizikai tér fogalma elvontabb lesz, közvetlen fizikai jellemzői absztrakt rendszert alkotnak

Az *-n/-on/-en/-ön* superessivusi határozórag elsődleges jelentése a 'rajta levés', két sematikus figura térbeli viszonya, amelyben az elsődleges figura, a kisebb mozgatható dolog nagyobb, rögzített másodlagos figurán, vízszintes alátámasztási felületen van felülről, függőleges irányú érintkezéssel:

- (17) A szemüveg az asztalon van.

Az *-n/-on/-en/-ön* superessivusi határozóragnak az elsődleges jelentésből kialakultak olyan jelentései, amelyek a RAJTA LEVÉS fogalmát elvontan konstruálják meg, például a háromdimenziós tér fizikai jellegének absztrahálásával, de térjellegének megtartásával. Ezekben az esetekben a tér kiterjedései közvetlenül nincsenek kijelölve, a rögzített alátámasztási felületet jelölő másodlagos figura jellemzői általában, a kisebb dolgot reprezentáló elsődleges figura gyakran csak mentális reprezentációként funkcionál, közvetlen tapasztalati alapja nincsen. Ilyen határozóragos főnevek vannak (18) példáuliban:

- (18) a. Magyarországon idén sok árvíz volt.
b. Nyugaton több napsütés lesz, mint keleten.
c. A keresett adat a 15. oldalon található.
d. Tilos szeszesitalt fogyasztani a munkahelyen.
e. Ezen a helyen már ezer évvel ezelőtt is település volt.
f. A környéken hagyományos a paprika termesztése.

Az *-n/-on/-en/-ön* határozóragnak számos metaforikus kiterjesztése van (időbeli: *hétfőn, nyáron*, elvont viszonybeli: *a csőd szélén, a film végén*). Ezek azonban más jellegűek, mint az absztrahálódás eredményeként létrejött jelentések.

Az absztrahálódás az igék, főnevek és melléknevek kategóriáiban is jelentkező szemantikai változás.

Ez tapasztalható az *anya, fiú* főnevek történetében. Istennek és Jézus Krisztusnak az egyik leggyakoribb megnevezése a Károli-féle Bibliában is az *anya, apa* és a *fiú*.

Az akadémiai értelmező kéziszótár e szavaknak a következő fő jelentéseit adja meg.³⁹ Mindegyik főnév jelentéshálózatában az 1. számú jelentés az elsődleges jelentés.

- (19) a. *atya* 1. apa, ős(apa) 2. közösségnek tiszteletben álló tagja, vezetője 3. valaminek az elindítója, megteremtője 4. kat. v. ort. pap, szerzetes 5. atyaisten
b. *apa* 1. az a férfi, akinek gyermeke van, az, aki nemzette 2. férfi előd, ős 3. az apa szerepét betöltő személy 4. apaállat 5. valaminek alkotója, értelmi szerzője
c. *fiú* 1. hímnemű gyermek, valakinek ilyen gyermeke / a Szentháromságban a második isteni személy, az Úr 2. fiatal férfi 3. udvarló, partner, bizonyos szolgálatokat végző fiatalember

Az *apa*, *atya* hétköznapi fogalmának jelentős összetevője a termékenység (akitől ered valaki), a kor (felnőtt, idősebb az utódhoz képest), a fölérendeltség (az első két fogalmi összetevőből ered) és a tekintély. A *fiú* jelentős összetevője a termékenység eredménye (aki ered valakitől), a kor (gyermek vagy fiatal, fiatalabb az elődhez képest), az alárendeltség (az első két fogalmi összetevőből ered) és a más tekintély elfogadása. Az APA – FIÚ viszony fontos tényezői a megismerésben a következők: a biológiai kapocs, a családi és tekintélyi függés (az együttélés és az elkülönülés megvalósulásával), az életkor, a szocializáció, a hagyományok és az új nemzedék azonossága vagy mássága, a szelf azonossága és elkülönülése az apától (vagy a fiútól), elvont, lelki, transzcendens kapcsolatban.

A Biblia Károli-féle fordítása a magyar *apa*, *atya* és *fiú* főnevek jelentését az elsődleges, tapasztalati alapú jelentés absztrahálásával dolgozza ki. E szavak elsődleges jelentése révén hozzáférhetővé (hozzáférhetőbbé) teszi Isten fogalmát, többek között az APA fogalmának főntebb jelzett, ismert konceptuális összetevőivel, valamint Jézus Krisztus fogalmát, az unio hypostatica érthetőségét, az ige testté válását. A Biblia e főneveinek használatakor nem egyszerű metaforizálás történik, hanem jóval összetettebb fogalmi kiterjesztések, illetve fogalmi integrációk jönnek létre, amelyeknek alapja az absztrakció. Az APA – ISTEN és a FIÚ – KRISZTUS fogalmi viszonyban az APA – FIÚ fogalmi viszony nem forrástartomány, hanem elvonatkoztatott és lényegét tekintve jelen lévő konceptuális struktúra.

A **jelentéskiterjesztés** (metafora, metonímia, generalizáció, specifikáció) műveleteit és fajtáit az előző alfejezetek mutatják be.

A jelentésváltozást eredményező alapvető kognitív műveletek gyakran specifikus **jelentésváltozási tendenciákban** érvényesülnek. A sematizáció, az

³⁹ Pusztai szerk. (2003: 46, 74, 396).

absztrakció és a jelentéskiterjesztés általános műveletei különböző jelentésváltozási tendenciák, azaz minták részeiként funkcionálhatnak. A specifikus jelentésváltozási tendenciák specifikusabb fogalmi megkötésekkel, vagyis meghatározott megismerési irányok mentén és irányban valósulhatnak meg bizonyos szemantikai és grammatikai szerkezetekben. Ezek a változások jellegzetesen egyirányú történeti tendenciák. A következő fontos jelentésváltozási tendenciák említendők meg.

1) tapasztalati > elvont; például *lát* 'érezkel' > 'megért'

- (20) a. Látom a macskát a lábtörlőn.
b. Látom, hogy mi a szándékom.

A *lát* helyett más érzékelési igét lehet ugyanerre a viszonyra használni: *fog, érez, megszagol vmit, kiszagol vmit* 'megtud'. De nem lehet szemantikailag teljesen eltérő igét alkalmazni (pl. *lök, ül*).

2) fizikai irány > jövőbeliség; például *jön*

- (21) a. Végre jön a busz.
b. Jön a tél.

3) tér > idő; például három óra *hosszan*, januárban, hétfőn

4) tapasztalás > felidézés; például *szomorú* 'szomorúságot tapasztaló élőlény' > 'szomorúságot felidéző esztétikai tárgy', hasonlóan: *boldog, jókedvű*

- (22) a. Olyan szomorú ez a Kati ma!
b. Olyan szomorú ez a festmény!

5) szociofizikai tartomány > episztemikus és beszédaktus tartomány; például *hall* 'érezkel' > 'felszólít'; *fog* 'kézben tart' > 'megért'

- (23) a. – Hallod, amit mondok?
b. – Nem, mondd hangosabban!

- (24) a. – Hallod, amit mondok?
b. – Igen, csinálom már.

- (25) a. – Fogod?
b. – Igen, te nyugodtan elengedheted.

- (26) a. – Fogod?
b. – Igen, értem már.

6) fizikai tartomány (cselekvés, mozgás, helyzet) > mentális állapot, beszédaktus-jelentés

mentális állapot: utazás térben: *átfut, átmegy/végigfut az anyagon, jut vhoza, vmeddig, vmire (problémával), elér vmeddig*

beszédaktus-jelentés: tárgyak cseréje v. eljuttatása egyik résztvevőtől a másikhoz: *eljuttatja üzenetét a másikhoz, veszi a lapot, átfut szöveget, meddig jut, vmit kivesz, kised a szövegből, elfogad ajánlatot, bocsánatkérést, megragad, elvet.*

7) társadalmi kötelezettség > logikai bizonyosság; például deontikus > episztemikus *kell*

- (27) a. A korrupst igazgatónak le kell mondanía.
b. Jánosnak már otthon kell lennie.

8) szubjektívizáció: objektívizált jelentés > a beszélő hiedelmei vagy attitűdje szerinti jelentés⁴⁰

külső alapozású leírás > belsőleg lehorgonyozott vélekedés; például *paraszt: 'földműves' > 'alantas ember'*

- (28) a. A paraszt földműves, aki az ország élelmét biztosítja.
b. Nagy paraszt ez az ember.

textuális > metanyelvi kiterjesztés; például *megjegyez: 'emlékezetébe vés' > 'állít'*

- (29) a. Feri minden telefonszámot megjegyyez.
b. Péter megjegyezte, hogy mások is dolgozhatnak.

a beszélő növekvő érintettsége; például *miközben: idő > okság*

- (30) a. Sütött a nap, miközben esett az eső.
b. Peti focizott, miközben leckét kellett volna írnia.

A **jelentésváltozás** általában nem egyetlen szemantikai művelettel megy végbe, hanem több változási művelet együttes, egyidejű, **összetett megvalósulásával**.

⁴⁰ Vö. Traugott (1995).

Az igekötő elsődleges jelentése valós térbeli irányjelölés. Az irányjelölés leggyakrabban a befejezettség időbeli fogalmával kapcsolódik össze, vagy azzá alakul át: *megy – bemegy, olvas – elolvas*. Az igekötők jelentéstörténetében jellegzetesen együtt jár a deszemantizáció (szemantikai sematizáció, a grammatikalizáció részeként) és a metaforizáció (a térbeli irány absztrahálásával) és a metonimizáció (figyelemáthelyezéssel: tér > idő ~ befejezettség). Például:

- (31) a. Sütöttem kalácsot.
b. Megsütöttem a kalácsot.

A *süt* ige ('forró hőmérsékleten szárazon vagy olajban ételt készít') jelentésszerkezetében a folyamat + annak vége és eredménye fogalmi szerkezetek jelen vannak. Kontextustól függ, hogy ezekből a fogalmi összetevőkből melyik kerülnek előtérbe (profilálódnak). A mondatpárban az első (a.) mondatban a *süt* ige a folyamatot profilálja, arra irányítja a figyelmet. A második (b.) mondatban a *megsüt* ige az igekötő révén a folyamat végét és eredményét profilálja, arra irányítja a figyelmet. A *meg* igekötő nem egyszerűen hozzáadja a befejezettség tartalmát az igéhez, és nem is egy második kijelentést hoz be. Az igekötők többszörös jelentésváltozáson mennek át, mint például manapság a *be-* igekötő, újabb deszemantizációval.

A határozóragok történetileg is elsődleges jelentése valamilyen térviszonyt fejez ki (például a *-ban/-ben* elsődleges jelentése a 'bentlevés', az *-n/-on/-en/-ön* elsődleges jelentése a 'rajtalevés'). A *-nak/-nek* rag eredetibb jelentése térbeli irányultság, egy útvonalon végighaladás és a végpont elérése (*délnek megy, falnak ütközik*). Ez a jelentés többszörös metaforizáció nyomán elágazott például az ADÁS és a HOZZÁJUTÁS fogalma felé. A hagyományosan datívusz és genitívusz névvel illetett két funkciócsoport az elsődleges jelentésből alakult ki újabb metaforikus és metonimikus műveletekkel. A két szemantikai alapú funkciócsoport közötti fő különbség abban adható meg, hogy a datívuszi ragos szerkezetben az elsődleges térfogalom elemeinek megváltoztatása, metonimikus figyelemáthelyezés vagy metaforizáció révén alakulnak ki jelentések (*kenyeret ad a szegénynek, bírónak választják*), míg a genitívuszi ragos szerkezetben az elsődleges térfogalom fogalmi szerkezete referenciapont-szerkezetre képeződik le (az igazgatónak két kastélya van).

Egyes összetett jelentésváltozások szemantikai szétkülönbözést eredményeznek szinonim szavak részben hasonló, részben eltérő szemantikai változásai során. A metaforizálódás és metonimizálódás több művelete során alakult ki az *esik - hull* részleges szemantikai szétkülönbözés⁴¹:

⁴¹ L. Benkő (1988: 111).

- (32) a. *esik, hull*: csökken, fogy, ritkul; leborul letérdel
esés:hullás, ejt:hullat, eső:hulló (hulla), esedék:hulladék, eset:hullat
 b. *esik*: milyen állapotba jut, történik, részül jut, van; fekszik elterül; könyörög
megesik, nekiesik
esd, eseng, esküszik, esemény, este
 c. *hull*: pusztul elvész
hullám, hullámszik, hulla

Mivel az egyes szófajok, illetve a grammatikai és alapszófaji nyelvi elemek jelentésszerkezete különbözik, a velük kapcsolatos szemantikai változások sem azonosak. A jelentésváltozásnak vannak szófaji jelentésspecifikus változatai. A következő kategóriák vizsgálata szükséges.

Sematikus, egyszerű jelentésű grammatikai elem (ragok, jelek, névutók, igekötők, névmások)

Részletezett jelentésű elem (főnév, ige, melléknév)

Sematikus és részletezett közötti átmenet (segédige, igenév)

Zárt egységű összetett jelentésszerkezet (frazéma, idióma)

Egyszerű kompozitumszerkezet (részletezett + sematikus)

Összetett kompozitumszerkezet (protomondat)

5.6. A poliszémia

Gyakran tapasztalható, hogy egy szónak különböző mondatokban, szövegkörnyezetben eltérő a jelentése. Az is tapasztalható, hogy az egy szóhoz tartozó jelentések összefüggnek, valamilyen jelentésbeli kapcsolat észlelhető közöttük. Ez a **poliszémia** jelensége: egy **szónak** több, egymással összefüggő jelentése van. Így van ez a *gyűrű* vagy az *este* főnevekkel, a *megy* igével az alábbi példákban:

- (33) a. Ősszel korábban kezdődik az *este*.
 b. Jól sikerült az *este*, a vendégek jól érezték magukat.
- (34) a. Csak játék volt, nem volt komoly kapcsolat közöttük.
 b. A kisgyermek játék közben ismeri meg a világot.
- (35) a. Kati csak egy *gyűrűt* visel.
 b. Öt *gyűrűvel* készült a szomszéd kútja.

- (36) a. Éjszaka alig megy ember az utcán.
b. Megyek már!
c. A főút a templomnál jobbra megy.
d. Már megy az adás.
e. Ez a nyakkendő nem megy az ingedhez.

Nem csak szavaknak van több jelentésük. Több jelentése lehet olyan **sematikus jelentésszerkezetű** elemeknek, amelyek a mondatban valamilyen nyelvtani funkciót töltenek be. Ilyen elem az igekötő, a határozórag, a névtő. Különböző jelentései vannak az alábbi példákban az *el* igekötőnek és az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozóragnak:

- (37) a. elmegy
b. elolvas
- (38) a. Az újság a földön van.
b. Péter repülön ment Bécsbe.
c. Az egész műhely az ünnepségen volt tegnap délután.
d. Zsuzsa két évig dolgozott a disszertáción.

A szónál nagyobb nyelvi szerkezeteknek is lehet több jelentése.

A legtöbb szónak több jelentése van, vagyis a legtöbb szó poliszém. A poliszém szavak jelentései szemantikailag összefüggenek, **jelentéstani kapcsolat** van közöttük. A poliszémia, a többjelentésűség az emberi kommunikáció egyik velejárója. A poliszemiát több tényező együttesen motiválja⁴².

Az emberi elmeműködés és a kommunikáció egyszerre keresi a gazdaságos megoldást és a fogalmi, kommunikációs pontosságot. A **gazdaságosság** elve kisméretű szókészletet kívánna, azt, hogy minél kevesebb szóval minél több fogalmat meg lehessen jelölni. A **pontosság** elve a nagyméretű szókészletet kívánja meg, azt, hogy minden elkülöníthető fogalmat külön szó nevezzen meg (ez az izomorfizmus: egy szó, egy jelentés). A gazdaságosság és a pontosság (izomorfizmus) közötti feszültség egyik feloldási módja a minden nyelvben megvalósuló poliszémia. Egyrészt a poliszémia nem végtelen kiterjedésű, az egyes szavakhoz kapcsolt jelentések száma véges és korlátozott, másrészt nincs minden fogalomra külön nyelvi jelölő, külön szó. Tehát nem valósul meg a minimális szókészlet, maximális fogalomkészlet, és nem érvényesül maradéktalanul az egy szó – egy jelentés

⁴² A poliszémia leírására vö. Geeraerts (1997), Lakoff (1987), Lewandowska-Tomaszczyk (1985, 2007), Radden–Panther eds. (2004), Sweetser (1990), Traugott–Dasher (2002), Nerlich–Clarke (2003), Cuyckens–Zawada eds. (2001), Tyler–Evans (2001).

elv. A poliszém szavak feloldják a gazdaságosság és a pontosság közötti feszültséget. Az egyjelentésű, monoszém szavak nem használják ki azt a fogalmi potenciált, amelyet egyetlen jelentés is képvisel.

A poliszémia egy másik előidéző, motivációs tényezője az emberi elme **kategorizációs** műveleteiben és azok eredményeiben található⁴³. A kategóriákat a példányok sokféleségében a családi hasonlóság tartja egyben. A **családi hasonlóság** alapján különböző, elkülöníthető, de az emberi megismerés számára egymással kapcsolatba kerülő fogalmakat sorolunk be egy kategóriába. A *játék* főnév jelöli többek között a) a kisgyermek folyamatos tevékenységét különböző tárgyakkal, b) a csoportban, szabályok szerint végzett versenyt, c) zenész előadását, d) színész szerep szerinti előadását, e) két ember közötti nem feltétlenül komoly kapcsolatlétesítést, f) egy műszaki szerkezet belső részének szabvány szerinti mozgási vagy elmozdulási lehetőségét. A JÁTÉK kategóriába besorolt e fogalmaknak az emberi megismerés révén van közük egymáshoz, az emberi megismeréstől független természeti világnak nincsen olyan szabálya, amely a felsorolt fogalmakat és az általuk jelölt jelenségeket összekapcsolná. A poliszémia létrejöttének fontos tényezője a közösségi, kultúrában megvalósuló megismerés.

A szavak egymással összefüggő jelentései nem véletlenül jönnek létre, de nem is az embertől független természeti törvények alapján. A szavak poliszém szerkezete, tehát az összefüggő jelentések hálózata a megismerő elme működésének mintáit követi, úgy ahogy az a főnév vagy az ige jelentése esetében is megmutatkozik. A poliszém nyelvi egység jelentései hálózatot, **jelentéshálózatot** alkotnak. A jelentéshálózat egyes jelentései radiálisan, sugarasan rendeződnek el: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz. Az elsődleges jelentéshez szemantikai kiterjesztéssel kapcsolódik a több jelentés, a szemantikai kiterjesztés legfontosabb fajtája a sémaátalakítás, a metafora, a metonímia, az általánosítás és a specifikáció. Nem minden jelentés kapcsolódik az elsődleges jelentéshez közvetlenül.

A poliszém jelentéshálózat **elsődleges jelentése** általában az a jelentés, amely

- a legközvetlenebb fogalmi tapasztalaton alapul,
- a szó prototipikus, alapbeállítású jelentése amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik,
- nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés.

A *kéz* főnév történetileg első jelentése az emberi testrész ('az emberi testnek a csuklótól az ujjak hegyéig terjedő része'), és ma is ez az elsődleges jelentés. A többi, például 'munkát végző személy', 'a hatalom jelképe', 'haszon, érdek', 'állat mellső lábfeje' az elsődleges 'emberi testrész' jelentésnek a kiterjesztése.

⁴³ L. A kategorizáció című alfejezetet.

A *fut* ige történetileg első jelentése a 'szalad, járó mozgással gyors helyváltoztató mozgást végez', és ma is ez az elsődleges jelentés. A többi, például 'bejár, végigjár', 'valamit benő (növény)', 'elterül, elnyúlik (földrajzi képződmény)', 'gyorsan terjed', 'gyorsan halad', 'műsoron van' az elsődleges jelentésnek a kiterjesztése. Az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozórag elsődleges jelentése a 'rajta levés'. További jelentései, például 'bent, zárt térben', 'bent, intézményben', 'valamely nyitott, körülhatárolt földrajzi térben, helységben', 'valamely rendezvényen, annak színhelyén' már az elsődleges jelentés kiterjesztéseiként jöttek létre.

Az elsődleges jelentés mindig egy adott kor beszélői számára elsődleges. Lehet a történetileg legkorábbi (legkorábbinak ismert). Más poliszém hálózatokban az elsődleges jelentés nem egyezik meg a történetileg, etimológiailag ismert legkorábbi jelentéssel. A *marha* főnév jelentései első történeti előfordulásaik alapján a következők: 1. kincs (1358), 2. ingóság (1508), 3. áru (1533), 4. háziállat, jószág (1585), 5. szarvasmarha (1587), 6. buta ember (1779).⁴⁴ A 20. századi magyar anyanyelvűek a felsoroltak közül a legutolsó kettőt ismerik, s a mai akadémiai értelmező szótár az első három jelentést már nem közli, illetve az 'ingóság' jelentést elavultként említi.⁴⁵ A *marha* főnév poliszém jelentéshálózatában az elsődleges jelentés a 'szarvasmarha'. A jelentéshálózat központja a történeti korok használata során áthelyeződött, és ma más, mint sok száz évvel ezelőtt.

A *sajtó* főnév jelentései első történeti előfordulásaik alapján a következők: 1. prés (1372u), 2. csavar (1566), 3. nyomdagép (1643), 4. könyvnyomtatás (1794), 5. hírlapok összessége (1795).⁴⁶ A 'hírközlés munkatársai', a 'hírközlés intézményei', az 'újságírók véleménye' jelentések még a felsoroltaknál is későbbiek. Mégis, az 5. jelentés vagy a 'hírközlés intézményei' az elsődleges jelentés a mai magyar anyanyelvűek jelentős részének. A jelentéshálózat középpontja itt is áttevődött (az akadémiai értelmező szótárnak nem ez a véleménye⁴⁷).

A *megy* ige történetileg adatolt első előfordulásának jelentése 'út, folyóvíz irányul, halad, vezet',⁴⁸ ez azonban nyilvánvalóan metaforikus kiterjesztése a *megy* elsődleges, közvetlen tapasztalati eredetű 'ember járó mozgással helyváltoztatást végez' jelentésének.

A poliszém jelentéshálózatok **jelentéskiterjesztés**, extenzió révén jönnek létre. A jelentéskiterjesztés jelentésváltozás, a nyelvi változás egy megvalósulása. A jelentéskiterjesztés során egy már meglévő nyelvi kifejezés jelentéséből fogalmi kiterjesztéssel egy újabb jelentés alakul ki. A poliszém szó jelentései egyaránt és egyenként a szóra jellemző szemantikai részletességű

⁴⁴ Vö. Benkő szerk. (1970: 845).

⁴⁵ L. Pusztai szerk. (2003: 864).

⁴⁶ Vö. Benkő szerk. (1976: 475).

⁴⁷ L. Pusztai szerk. (2003: 1164).

⁴⁸ Vö. Benkő szerk. (1970: 877).

jelentéssel rendelkeznek, egy poliszém hálózat minden jelentése egyformán szemantikai szerkezet (a sematizált kifejezések is).

Az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozórag elsődleges jelentése a 'rajta levés':

- (40) A szemüveg az asztalon van.

Az *-n/-on/-en/-ön* határozórag elsődleges jelentése tapasztalatból származik: a kisebb mozgatható tárgyak általában nagyobb, rögzített, vízszintes alátámasztási felületeken vannak, azokon helyezkednek el vagy azokon haladnak felülről függőleges irányban érintkezéssel, így maga az emberi test is. Ezt a sematikus térbeli viszonyt egyrészt el lehet forgatni térben az alátámasztási felület forgatásával:

- (41) a. A kép a falon van.
b. Egy légy mászik a mennyezeten.

A 'rajta levés' elsődleges jelentéséből további elvontabb jelentések terjesztődnek ki, amelyek a két sematikus figurát elvontabban konceptualizálják:

- (42) a. Zsuzsi németórán van.
b. Péter az egyetemen dolgozott.

Az *ablak* főnév elsődleges jelentése az épületekkel, a lakhatással kapcsolatos tapasztalatokból absztrahálódott és sematizálódott: épület külső falán nyitható és zárható, fényt és levegőt beeresztő szabályos nyílás, amin a zárt térből ki lehet látni. Ennek a jelentésnek a fogalmi kiterjesztése valósul meg a főnév további jelentéseiben:

- (43) a. Ablakon át lehet a kemence tüzét ellenőrizni.
b. A televízió ablak a világra.
c. Nyiss új ablakot mindegyik szövegnek a képernyőn.

A jelentéskiterjesztés mint jelentésváltozás szabályos vagy szabályszerű minták szerint történik: a jelentéskiterjesztést a beszélő ember kognitív műveletekkel hajtja végre, vagyis a meglévő jelentéseken mint fogalmi szerkezeteken fogalmi műveleteket végez. A jelentéskiterjesztés kognitív műveletei egy poliszém jelentéshálózatban új poliszém jelentéskapcsolatot hoznak létre. A jelentéskiterjesztés kognitív műveleteinek fajtái egyúttal poliszém jelentéskapcsolatok típusai is: műveletek, amelyek szemantikai szerkezeteket hoznak létre.

Az elsődleges (vagy valamely más) jelentésből kiterjesztéssel létrejövő új jelentés először egyedi használatban jelentkezik, egyedi nyelvi interakció része. Az új jelentés feldolgozása a beszélő és a hallgató részéről is a szokottnál erősebb mentális erőfeszítést követel, mert a két jelentés közötti kapcsolatot és a kiinduló jelentést viszonylag nagy mértékben figyelmük előterébe kell helyezniük. Ha az új jelentést többször is használják, akkor az egyénileg begyakorlódik, majd közösségileg elterjed, konvencionálódik. Ezáltal az adott szó poliszém jelentéshálózata új jelentéssel bővül, átalakul.

Az *ablak* főnév elsődleges jelentése 'épület külső falán nyitható és zárható, fényt és levegőt beeresztő szabályos nyílás', egy másik, viszonylag új jelentése a számítógépes terminológia része: 'mozgatható és alakítható keret állomány megjelenítésére számítógép képernyőjén'. A két jelentés között alapvetően metaforikus kapcsolat van: az elsődleges jelentés a forrástartomány, a számítógépes használat a céltartomány. A számítógépes jelentés első feldolgozásaikor a beszélőknek az *ablak* elsődleges jelentésének néhány fontos absztrahált tulajdonságát elő kell hívniuk: a fizikai tárgy ablak keretes, nyitható és zárható, rajta keresztül ki (vagy be) lehet nézni, új információkhoz lehet jutni. Legalább ezeknek a szemantikai összetevőknek az aktiválása szükséges a számítógépes ablak megértéséhez. A sűrűbb használat azután begyakorlottá teszi a számítógépes jelentést, az sematikusabbá válik, és kevésbé szükséges az elsődleges jelentés behívása a megértéséhez.

Az általános poliszém jelentéskapcsolatok és egyúttal a jelentéskiterjesztés azonos sematizációs szintű kognitív műveletei a következők: a sémaátalakítás, a metafora, a metonímia, az általánosítás és a specifikáció. Különböző sematizációs szintű poliszém jelentéskapcsolat a sematizáció és az absztrakció.

A poliszém jelentéshálózatban az egyes **jelentések elkülönülése** és a leírásban elkülönítése a következő tényezők szerint történik:

- az egyes egymás melletti (azonos sematizációs szintű) jelentések körülhatárolásának kategorizációs jellemzői,
- az egyes jelentések körülhatárolásának sematizációs szintjei.

Egy poliszém szó jelentései egyes esetekben egyértelműen, éles kategóriahatárokkal szétválnak, más esetekben nem különülnek el feltétlenül maguktól, éles határokkal. Az *alap* főnév jelentései közül az alábbi kettő szemantikailag távol áll egymástól, különbözőségük egyértelmű, kategoriális határaik élesek:

- (44) alap 1. épület legalsó, földbe épített, tartó része
2. nézet, állásfoglalás vagy cselekvés elveinek összessége

Az *alap* főnév elsődleges jelentése önmagában is tagolt: a magyar nyelvben egyaránt az *alap* főnév nevezi meg a következő jelentéseket:

- (45) alap 1. a. épület legalsó, földbe épített, a falakat tartó része
Kiásták az alapot.
b. talajban kiásott vagy bemélyített árok vagy üreg, amelybe az épület épített alapja kerül
Elkészült a ház beton alapja.

A két utóbbi jelentés (45)-ben nem különül el olyan élesen, mint (44)-ben. A magyar nyelv nagyszótára az *alap* főnév első jelentésének megfogalmazásában mindkét jelentést megadja, egyetlen jelentésként⁴⁹:

- (46) alap 1. építménynek, különösen épületnek (földbe süllyesztett) megerősített alsó része, amellyel a talajra nehezedik, ill. az annak kiásott árok, mélyedés.

A nyelvhasználati körülmények és ezekkel összefüggésben a beszédársak megértő műveletei döntik el, hogy a (45)-ben bemutatott részletesebb kategorizálás megvalósul-e, vagy az elsődleges jelentés további bontás nélkül funkcionál.

Más esetekben egy poliszém szó különböző jelentései különböző absztrakciós és sematizációs szinteken valósulhatnak meg. Ez történhet a *posta* főnév jelentésével az alábbi példában:

- (47) Megyek, megnézem a postámat.

A *posta* főnév a fenti mondatban lehet teljesen általános jelentésű, meglehetősen magas sematizáltsági szintű kifejezés. De lehet kevésbé sematikus a jelentése: vonatkozhat a hagyományos *levélküldeményekre* vagy vonatkozhat az *elektronikus üzenetekre*. Ez utóbbi esetben a kidolgozottabb (kevésbé sematikus) két jelentés a sematikusabb jelentés alá sorolódhatnak be. Ez utóbbi jelenség összefügg a szemantikai bizonytalansággal.

Egy szó vagy nyelvtani elem poliszém jelentései hálózatokban rendeződnek el. Az egyes jelentéseket a jelentéskiterjesztés fajtái kötik össze. Az alábbiakban egy részletes jelentésű főnév (a *fej* főnév) és egy sematikus jelentésű nyelvtani elem (az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi rag) poliszém hálózatának vázlatát olvasható.

A *fej* főnév elsődleges jelentése a 'testrészt', amelynek komplex mátrixában a következő elvont tulajdonságok fontosak:

1.
 - fizikai tárgy
 - jellegzetes formája van;

⁴⁹ Ittész szerk. (2006: 363).

- a felülete erőteljesen tagolt;
- térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva állapítható meg (a teljes alak legfelső részén);
- számos kanonikus funkciót lát el,
- külső védő burkolata sérülékenyebb, értékes belső funkcionális részt tartalmaz.

Az elsődleges jelentésből jönnek létre a további jelentések. Ilyenek a következők (a felsorolás nem teljes).

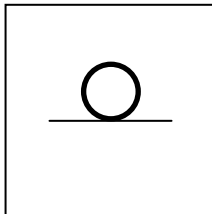
2. elme (rész – egész metonimikus és specifikációs viszonyban az elsődleges jelentéssel, a *fej* testrész egy meghatározott része, amely specifikus funkciót tölt be a teljes biológiai egészben): *fejben tart, fejből mond, jó feje van.*

3. ember (rész – egész metonimikus viszonyban az elsődleges jelentéssel, a *fej* testrész az egész ember fogalmi leképezéseként funkcionál): *bejött egy fej, jó fej.*

4. vezető (metaforikus és metonimikus viszonyban: az elsődleges jelentéshez képest metonimikus rész – egész viszonyban 'az egész ember', metaforikus viszonyban 'a vezető a hierarchiában felül helyezkedik el', a második 'elme' jelentéssel metaforikus viszonyban 'a vezetőnek jó mentális képességei vannak, tud közösséget vezetni'): *a cég feje, államfő.*

5. növényi termés (metaforikus viszonyban: az elsődleges jelentéshez képest 'az egész növény része, amely felül vagy legalul van', a másodlagos jelentéshez képest 'a termésben van az értékes és sérülékeny rész'): *a búza, a káposzta feje, hagymafej.*

Az *-n/-on/-en/-ön* rag jelentésszerkezete két sematikus figura térbeli atemporális viszonya, amely a RAJTALÉVÉS fogalmát fejezi ki.

E szerkezetben az elsődleges figura valamely kisebb méretű fizikai tárgy, gyakran mozdítható. A másodlagos figura valamely nagyobb, rögzített fizikai tárgy felülete. Az elsődleges figura sematikus tulajdonságai közül főképp a

külső körülhatároltság profilálódik, a másodlagos figura tulajdonságai közül a tárgy felülete, amely prototipikusan vízszintes, lapos és körülhatárolatlan, tehát a felület nagyobb, mint az elsődleges figura bármely oldala. A két figura közötti atemporális viszony érintkezéses, az elsődleges figura a másodlagos figura felületén van, hozzá ér.

Az *-n/-on/-en/-ön* rag fontos elkülöníthető jelentései a következők.

1. Elsődleges jelentés, egyszerű fizikai térbeliség: *asztalon, földön*.

Az elsődleges jelentésből jönnek létre a további jelentések. Ilyenek a következők (a felsorolás nem teljes).

2. elvont tér: *Budapesten, környéken, utakon*.

3. időbeliség (metaforikusan az elsődlegeseből): *hétfőn, télen, idején*.

4. létrehozott metaforikus tér elvont entitás elhelyezésére, viszonyítására (metaforikusan az elsődlegesből): *elején* (a könyv elején), *végén* (a film végén), *szélén* (anyagi és erkölcsi csőd szélén), *közepén* (az előadás közepén), *oldalán* (a 666. oldalon), *oldalán* (a mérsékelték oldalán).

Az itt bemutatott jelentések közül a második **sémaátalakítással** jön létre. Ebben a műveletben a rag jelentésének másodlagos figurája módosul: térbeli körülhatároltsága megszűnik vagy elhomályosul, a felület jellege pedig elvonttá válik, mert közvetlenül már nem tapasztalható. Az itt bemutatott harmadik és negyedik jelentés metaforikus kiterjesztése az elsődlegesnek két különböző irányban. A harmadik jelentésben az IDŐ nem általában a konceptualizálás tárgya, hanem annak valamely szakasza. Itt az IDŐ SZILÁRD FELÜLET, amellyel érintkezni lehet, pontszerűen, szakaszosan röviden és hosszan. Ekkor a konceptualizáló az elsődleges figura, amely mozogva vagy rövid ideig rögzített állapotban érintkezhet az időszakasszal mint másodlagos figurával. Az IDŐ felületként leképezve nem teljesen körvonalazatlan tér, hanem a linearitásnak vagy ciklikusságnak megfelelően körülhatárolódhat. A negyedik jelentésben valamilyen szellemi termékről és annak létrehozására vagy befogadására szükséges tevékenységről van szó, amelynek van időbeli és elvont térbeli összetevője is.

6. A jelenet kifejezése: a mondat

Minden nyelvi kifejezés a világ valamely dolgát, viszonyát, folyamatát mutatja be úgy, hogy azt a dolgot, viszonyt, folyamatot fogalmilag és jelentésében megszerkeszti, megkonstruálja, és valamilyen fonológiai, morfológiai és szintaktikai szerkezetben megjeleníti (mindig szöveggörnyezetben, beszédhelyzetben). Az (1) nyelvi szerkezetei a legkülönbözőbb típusú nyelvtani ismeretek szerint mondatok, egyszerű mondatok.

- (1) a. A rektor belépett a terembe.
- b. A kisfiú eldobta a labdát.
- c. A fiú folyton csak a lányt bámulta.
- d. A főnök szereti a beosztottjait.
- e. Péternek van egy lova.
- f. A magaslatról jól látszott a folyón túli város.
- g. A fiúnak tetszik a szomszéd lány.
- h. A lopás bűn.
- i. Esik az eső.
- j. A sarokban két szék volt.
- k. Zsuzsának indulnia kell.

(1) mondatai egyszerűek szerkezetileg: egy igéhez jellemzően két főnév kapcsolódik. Ezek a mondatok valós beszédhelyzet nélkül is érthetők, jelentésük átlátható. A mondatbeli főnevek olyan dolgokat neveznek meg, amelyek viszonyba kerülnek egymással a mondatban. Az igék ezt a viszonyt fejezik ki időben, folyamatként. A példabeli mondatok egy-egy egyszerű **jelenet**et fejeznek ki. A jelenetnek – mint minden történés egy-egy részletének – **résztevői** vannak. A jelenetbeli résztvevők dolgok. A résztvevők között valamilyen temporális esemény zajlik le, amelyet igék fejeznek ki. Az egyszerű mondat egy jelenetet konstruál meg, a jelenet a mondat sematikus jelentése¹. A mindennapi tapasztalat számára az összetett folyamatok, cselekvések kisebb egységekre, jelenetekre (epizódokra) bonthatók. Egy egyetemi ünnepség egyik elemi jelenete a rektor terembe lépése, ennek két résztvevője a rektor és a terem. Egy kisgyermek más gyerekekkel vagy szülőkkel játszásának egyik jelenete egy labda eldobása, ennek résztvevője a kisgyermek és a labda. A megismerő és beszélő ember ezeket az elkülönített jeleneteket fogalmazza mondatokba.²

¹ A mondat kognitív szemantikai értelmezéséhez l. főképp Langacker (1987, 1991a, 2008), Givón (2001), Chafe (1994).

² Az itteni fejezet csak az egyszerű mondattal, annak is elsősorban a központi szemantikai részével foglalkozik.

A mondat mint egyszerű mondat vagy tagmondat összetett nyelvi szerkezet, de összetettségének határai, **korlátai** vannak. A beszéd történeti és gyakorisági elsőbbségét figyelembe véve az egyszerű mondat egy körülhatárolója a levegővétel szükségessége: a spontán dialogikus beszéd tagmondatai két levegővétel közötti időben konstruálódnak meg. A tagmondat másik korlátja az elmével kapcsolatos. Az elme rövid távú memóriájában (a munkamemóriában) 7 ± 2 elemet (entitást) lehet előhívni egy időpillanatban. Ez az **információs mennyiség** nagyjából megegyezik a spontán dialogikus beszéd tagmondatainak információmennyiségével. Az egyszerű mondat olyan nyelvi szerkezet, amely egyrészt intonációs egység, fonetikai és fonológiai körülhatároltsággal (szupraszegmentális elemekkel jelezve). Másrészt ez az **intonációs egység** általában megfelel egy szemantikai, információs egységnek, amelyben a beszélő egy jelenetet konstruál meg szemantikailag, általában egyetlen fő fogalomra összpontosítva. Az így létrejövő szimbolikus nyelvi kifejezés alapformája a tagmondat, egyszerű vagy elemi mondat³. Az egyszerű mondat vagy tagmondat olyan nyelvi szerkezet, amely a spontán beszélt nyelvben éppúgy körülhatárolható, mint a tervezett írott nyelvi szövegekben. Az egyszerű mondat vagy tagmondat nem abszolút, végső és önálló egysége a nyelvnek, hanem olyan szemantikai, fonológiai és szintaktikai szerkezet, amely jelentésében egy jelenetet mutat be, és a környezetében lévő hasonló szerkezetekhez nyelvi módokon kapcsolódik.

A mondat jelentésében megkonstruált jelenet összetevői a megismerésben összetartoznak. Ezt a szemantikai összetartozást a mondat jelentésszerkezete tartalmazza. Az egyszerű mondatban elsősorban a főnév és az ige jelentése kerül szemantikai viszonyba. A főnév dolgot fejez ki, jelentésszerkezete elvont tulajdonságokból álló komplex mátrix, amelyből a kontextus⁴ hatására egy rész, az aktív zóna kerül a figyelem előterébe. A főnév szemantikailag autonóm, feldolgozásához nem szükséges más fogalom. Az ige folyamatot fejez ki, jelentésszerkezete két szemantikus figura temporális viszonya, állapotok egymásra következő feldolgozásával. Az ige szemantikailag függő (nem autonóm), feldolgozásához más fogalom is szükséges.

A mondatban az ige és a főnév **kompozitumszerkezet**ként kapcsolódik össze. Az (1b.) mondatban is ez figyelhető meg:

- (1) b. A kisfiú eldobta a labdát.

Az *eldob* ige trajektora (elsődleges figurája) 'ember, aki a kezével valamilyen manipulációt képes végrehajtani egy fizikai tárgyon', a landmarkja (másodlagos figurája) egy 'körülhatárolt kisebb fizikai tárgy, amely

³ Angol kifejezéssel *clause*. Vö. Chafe (1994: 69), Langacker (2001: 154).

⁴ A kontextus fogalmára l. Tátrai (2004).

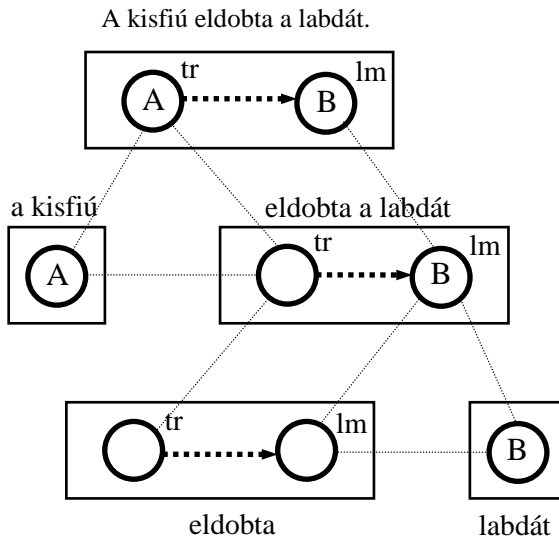
mozdítható’: *eldob valaki valamit*. Ez a fogalmi szerkezet temporalitásában és eseményszerkezetében kellő módon részletes, a figurák azonban sematikusak, az ige jelentéséből nem derül ki semmi specifikus róluk. Az ige ezért függő szemantikailag. A figurákat főnevek dolgozzák ki a mondatban, vagyis a **függő** jelentést a **független** jelentés részletezi szemantikailag.

A **kidolgozás** szemantikai művelet, amely egy sematikus jelentést részletez, részletessé tesz. A kidolgozás szemantikai **megfeleléseken** alapul. A függő és a független jelentésszerkezetben van egy közös elem, egy közös alszerkezet, amelynek révén a szemantikai viszony létrejöhet. Az ige függő jelentésszerkezetében a kidolgozandó sematikus alszerkezet a kidolgozási oldal.

Az (1b.) mondatban az *eldob* ige trajektorát a *kisfiú* főnév dolgozza ki. A trajektor sematikus jelentése ’ember, aki kézzel valamilyen manipulációt képes végrehajtani egy fizikai tárgyon’. Ez a szemantikai alszerkezet megtalálható a *kisfiú* főnév jelentésében is. A két jelentés között ez szemantikai megfelelés. A *kisfiú* főnév jelentése részletes, míg az *eldob* ige trajektoráé sematikus. A *kisfiú* főnév jelentése részletezi, kidolgozza az *eldob* ige trajektorának a sematikus jelentését. Az ige és a főnév közötti szemantikai kapcsolat kétirányú. Nemcsak a főnév hat az ige a szemantikai kidolgozással, hanem az ige is hat a főnévre. Az ige kijelöli a főnév aktív zónáját, a jelentés előtérbe kerülő részét. Az *eldob* ige a *kisfiú* főnév jelentéséből a ’kézzel fizikai tárgyon cselekvést hajt végre’ összetevőt helyezi a figyelem előterébe.

Ugyanez történik az *eldob* ige és a *labdát* főnév szemantikai kapcsolatában is. Itt a *labda* főnév dolgozza ki az *eldob* ige landmarkját, míg az *eldob* ige a *labda* főnév mondatban aktuális aktív zónáját jelöli ki: ez a ’körülhatárolt kisebb, mozdítható fizikai tárgy’. A *kisfiú eldobta a labdát*. mondat sematikus jelentésszerkezetét az 1. ábra mutatja be.

3. ábra A *kisfiú eldobta a labdát.* mondat elemi jelentésszerkezete⁵

A mondat szemantikai szerkezet, összetevői jelentésükkel kapcsolódnak össze, a komponensszerkezet elveinek megfelelően. A komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak; az egyik komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja, ez a mondatban az ige; az autonóm komponensszerkezet kidolgozza a függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét (ezt teszi a főnév az ige sematikus figuráival). A mondat **profilját**, vagyis teljes jelentésszerkezetének előtérben álló elemét az ige adja: a mondat profilja az ige által kifejezett és a mondatban specifikált folyamat.

A mondat legfőbb összetevői tehát nem egyszerűen egymás mellé kerülnek vagy egy logikai szerkezetet kitöltenek, hanem már sematikusán meglévő szemantikai kapcsolódási lehetőségeikkel hoznak létre mondatstruktúrát, egy jelenetet kifejező jelentésszerkezetet.

Az ige sematikus figuráit kidolgozó, a mondatbeli résztvevőket megnevező főnevek nem azonos státusúak a mondatban, viszonyukra az **aszimmetria** jellemző. Általában a trajektornak megfelelő főnév áll a figyelem előtérben, és a landmarknak megfelelő főnév kerül a háttérbe. A mondat a trajektorról mond valamit, a landmark viszonyában. Az (1b.) mondatban a *kisfiú* áll a figyelem előtérben, róla konstruál meg a mondat egy jelenetet, a

⁵ Langacker (1999b: 149) mintájára.

labda viszonyában. Az előtérbe helyezés konstruálás kérdése. Az a résztvevő kerül előtérbe, amelyikről a beszélő az adott jelenetben valamit mondani kíván. Az eddig tárgyalt példamondat (1b.) által kifejezett jelenet másképp is megfogalmazható (a konstruálás dinamikájának és a pillanatnyi nézőpontnak megfelelően):

- (1) b. A kisfiú eldobta a labdát.
- (2) A labda elrepült.

A (2) mondatban nem a cselekvés végrehajtója kerül előtérbe, hanem a cselekvés elszenvedője.

A mondatbeli ige az állítmány **szintaktikai szerepét** tölti be. A mondatbeli főnevek szintaktikai szerepe az igéhez való kapcsolódásuk függvénye. A mondatbeli ige elsődleges figuráját, a trajektort kidolgozó főnév általában az alany és a nézőpontoszerkezetben a semleges kiindulópont, a másodlagos figurákat, a landmarkokat kidolgozó főnevek a tárgy vagy a határozó funkcióját töltik be. Az alanyi funkciójú főnév az általa megjelölt dolog előtérbe helyezését jelöli, az alany azt a dolgot fejezi ki, amelyről a mondat szól. A tárgy vagy a határozó azokat a dolgokat fejezi ki, amelyekhez viszonyítva az alany által jelölt dologról valamit mond a mondat a megkonstruált jelenetben.

Nem minden mondatban az alany a valóban profilált (előtérbe helyezett) elem. (1) mondatai közül az alábbiakban más a helyzet:

- (1) g. A fúnak tetszik a szomszéd lány.
k. Zsuzsának indulnia kell.

Az (1g.) mondat formai alanya a *lány*, maga a mondat azonban a *fiút* helyezi a figyelem középpontjába, ez a semleges kiindulópont, erről a résztvevőről szól a mondat. Az (1k.) mondatban kifejtve nem található formai alany. Itt a figyelem középpontjában álló résztvevő *Zsuzsa*, az őt megnevező főnév genitívuszi esetben áll. A mondatbeli erődinamikai viszonyok egy másik résztvevőt is tartalmaznak, azt a tényezőt (személyt vagy társadalmi intézményt), amely a *Zsuzsa* résztvevőre irányuló kényszerítő erőt képviseli.

A mondat legfontosabb résztvevője, dologmegnevezése a mondatban **topik** összetevő⁶. A topik azt a dolgot jelöli a mondatban leképezett jelentben, amely könnyen hozzáférhető (már valamennyire aktivált fogalom), feltűnő. A topik hozzáférést biztosít a mondatbeli újonnan előhívott fogalmakhoz, referenciapont-szerkezetben. Az (1b.) mondatban a beszélők számára a *kisfiú* a topik, ezt a jelenetbeli résztvevő a beszélő és a hallgató könnyen azonosítani

⁶ A topik funkcionális, kognitív szemantikai értelmezéséhez l. főképp Langacker (1987, 1991a, 2008), Givón (2001), Chafe (1994), Taylor (1996).

tudja (például ismerik), és ennek az előhívott fogalomnak mint referenciapontnak a révén lehet megérteni a jelenet lényegi összetevőjét, a labda eldobásának a folyamatát. A topik fő jellemzői a következők:

- a figyelem előtérében hosszabb ideig álló, a nyelvileg leképezett jelenetben, eseményben központi szerepű entitás, amely azonban nem akadályozza meg más entítások lokális előtérbe kerülését;
- nem magában áll, tágabb fogalmi hatóköre van (egy általa előhívott fogalmi tartományban), ez a fogalmi hatókör nem feltétlenül korlátozódik egyetlen tagmondatra;
- könnyen hozzáférhető, félig aktivált vagy teljesen aktivált („adott”);
- az ige által profilált folyamathoz vezet el;
- diskurzusban ismerhető fel, szemantikai és pragmatikai ismérvek alapján, amelyek egyes nyelvekben vagy nyelvtípusokban grammatikalizálódhatnak;
- bizonyos grammatikai jegyek jellemzik, legalábbis prototipikusan, a tipológiai különbségeket nem számítva (például a grammatikai szerepek közül főképp az alany, vagy a szórendben a mondat eleji helyzet, jöllehet itt a merev és rugalmas szórendű nyelvek között nagy a különbség).

A mondat szemantikai alapszerkezetének nagy a változatossága az ige és az alszerkezeteit kidolgozó főnevek fogalmi jellemzői alapján. A mondat szemantikai profilját az ige határozza meg, ezért az ige jelentésszerkezetének típusai (időbeli és eseményszerkezeti változatai) a mondat szemantikai alapszerkezetének típusait is nagymértékben meghatározzák. Ugyanakkor a kidolgozó főneveknek is nagy a szerepük. Fontosabb mondatsemantikai típusok a következők.

1) A folyamat és a résztvevő nem különbözik

- (3)
- a. Meleg van.
 - b. Olyan szép.
 - c. Szörnyű volt.
 - d. Esik.
 - e. Fagyott.
 - f. Fúj a szél.

2) Egzisztenciális jelenet határozatlan alannal (trajektorral)

- (4) Van egy asztal a sarokban.

3) Egzisztenciális jelenet határozott alannal (trajektorral)

(5) Az asztal a sarokban van.

4) Azonosító vagy minősítő jelenet (a trajektor és a landmark azonosító viszonyba kerül)

- (6) a. Zsuzsa orvos.
b. Ez az ember csaló.
c. Ő szorgalmas volt.
d. Zsuzsa boldog.

5) Birtoklást kifejező jelenet

(7) Az igazgatónak három kastélya van.

6) Jelenet kidolgozatlan landmarkkal (intranszítív igével)

- (8) a. Egész nap dolgoztak.
b. Ébren álmodott.
c. Sokáig aludt.
d. Ott állt.
e. Elesett.

7) Jelenet kidolgozott landmarkkal (transzítív igével)

- (9) a. A szerkesztő elolvasta a kéziratot.
b. Pisti betörte az ablakot.

8) Jelenet több kidolgozott landmarkkal

(10) A fiú a lánynak adta a virágot.

Az egyszerű mondat szemantikai tipológiája tovább árnyalódik az időbeliség, és az eseményszerkezet típusaival.

Az egyszerű mondat központi szemantikai része (a protomondat, a protoállítás) az igével, és az ige alszerkezeteit kidolgozó főnévvel jelölt fogalmak struktúrája⁷. Az egyszerű mondat általában további szemantikai összetevőket is tartalmaz, amelyek a kifejezett jelenet körülményeit reprezentálják. A jelenet **körülményei** közé tartozik például a hely, az idő, a folyamat (cselekvés, állapot) módja. Az (1)ben felsorolt mondatok közül néhány körülménnyel kiegészítve olvasható alább.

⁷ Radden – Dirven (2007: 50kk), Langacker (2008: 354–363).

- (11) a. Pontban egy órákor a rektor méltóságteljesen belépett a zsúfolásig megtelt terembe.
j. Tegnap a díszteremben a sarokban még két szék volt.
k. Zsuzsának most már sürgősen indulnia kell.

A mondat egyszerre zárt és nyitott jelentésszerkezet és nyelvtani szerkezet: egy elemi jelenetet önállóan fejez ki, ugyanakkor a kifejezés kapcsolódik a szövegkörnyezethez és a beszédhelyzethez, együttesen a szövegvilághoz⁸. A mondat jelentésszerkezetében ezért vannak olyan összetevők, amelyek a kontextushoz kapcsolják a mondat szemantikai alapszerkezetét (a jelenet lényegét a két résztvevővel és a közöttük lévő folyamat jellegű időbeli viszonytal). Ilyen tényező az episztemikus lehorgonyzás, a deixis⁹, az eseményidő és a referenciaidő viszonyítása a beszédidőhöz, a modalitás¹⁰ és a szubjektívizáció¹¹. Az itteni fejezet ezek közül az episztemikus lehorgonyzást és a szubjektívizációt mutatja be.

A mondatban a dolgokat nem pusztán megnevezi a beszélő, hanem a hallgató számára azonosíthatóvá teszi. Az (1b.) mondat példáján bemutatva: sok *kisfiú* és sok *labda* idézhető fel különösebb kijelölés, azonosítás nélkül. De az (1b.) mondatban csak egy meghatározott egyedről van szó mindkét dolog esetében. Ezt a beszélő a mondatban az episztemikus lehorgonyzás műveletével éri el. Az **episztemikus lehorgonyzás** a nyelvi közlések egyik alapvető tényezője: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban részt vevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani¹². Minden közlés valamilyen beszédesemény része. A beszédesemény (nyelvi interakció) cselekvő résztvevője a beszélő és a hallgató, akik a beszédesemény összetevőinek folyamatos feldolgozását végzik el. A beszélő és a hallgató által megértett beszédhelyzet a **szövegvilág**, diskurzusuniverzum. A szövegvilág a beszédhelyzet tér- és időrendszeréből, a beszédhelyzetben részt vevők viszonyrendszeréből és cselekedeteiből és a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból, cselekvésekből, körülményekből áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által. Olyan mentális modell, amely a szövegbeli és külső (helyzeti és szociális) információk alapján jön létre, és amely legalább részlegesen azonos a beszélő és a hallgató számára, és közeget

⁸ Ennek neve a szakirodalomban általában diskurzusuniverzum, Langacker (2001)-ben current discourse space (pillanatnyi diskurzustér), annak dinamikus és temporális jellegére utalva. A szövegvilág a nyelvi interakcióban részt vevők által megértett beszédhelyzet.

⁹ Erre I. Laczkó (2008).

¹⁰ Erre I. Kugler (2008).

¹¹ L. Athanasiadou–Canakis–Cornillie eds. (2006) tanulmányait.

¹² Vö. Langacker (1987); a lehorgonyzás további kidolgozására I. Brisard ed. (2002) tanulmányait.

ad a szövegerőtelmenek. Ez a viszony része a nyelvi kifejezések szemantikai szerkezetének. A beszédesemény nyelvi kifejezései (például mondatai) a beszédeseményben részt vevőkhöz és a beszédhelyzethez viszonyítva értelmezhetők. A beszédeseményben megnevezett dolgok, folyamatok a résztvevőkhöz és beszédhelyzetükhöz képest érthetők meg. Vagyis minden entitás a szövegvilágban horgonyzódik le, mert minden entitást ebben a mentális világban azonosítanak a résztvevők, reprezentációk alapján, közvetetten. Az episztemikus lehorgonyzás a típusmegnevezést (például a főnevet) a szövegben megvalósult példánnyá (határozott vagy határozatlan nominálissá) alakítja. Ez történik (12) rövid hétköznapi párbeszédében:

- (12) – Nem láttad a szemüvegemet?
– De, ott van az asztalon.

A fenti (12) példában a *szemüveg* térbeli helyének a meghatározása a két résztvevő által azért lehetséges, mert mindketten ugyanazt a tér- és időrendszert dolgozták föl (például egy lakószobáét, amelyet jól ismernek). A feldolgozott tér- és időrendszerben ki tudtak jelölni, vagyis azonosítani tudtak egy viszonyítási pontot, amihez képest a keresett tárgyat meg tudták határozni. A (12) párbeszédben a dolgok azonosítást jelöli, segíti a határozottság (határozott névelő van a *szemüveg* és az *asztal* főnév előtt), a két főnév egyes száma, továbbá az *ott* névmási határozószó, amely a beszélőtől való térbeli távolságot jelzi az adott beszédhelyzet valós térvizonyaiban.

A szövegvilágban a megnevezett dolgok mellett a beszélőt és a hallgatót is azonosítani, lehorgonyozni kell a résztvevőknek a megértés érdekében. A mindenkori beszélő mindig¹³ egyes szám első személyben szólal meg, bár ez nem mindig kap közvetlen nyelvi jelölést. Egy olyan párbeszédben, amelyben a beszélőtársak egymást közvetlenül észlelik, a jelölésre nincs szükség. A megszólított hallgató egyes szám második személyű (magázó, önöző formában harmadik személyű) jelölést kap. A (12) párbeszédben a tegező egyes szám második személyű forma az igealakon mutatkozik meg. Ezáltal a beszélő és a hallgató közvetlenül azonosítani tudja a másikat és saját magát is a szövegvilágban.

Az így jellemzett lehorgonyzás nemcsak valós tér- és időrendszert alkalmaz, hanem elvontat is. A megértett beszédhelyzet, a szövegvilág az az alap (ground), amihez képest a típus megvalósulása megtörténik. A résztvevők az alaphoz horgonyozzák le az entitásokat (típusok megvalósulásait), az alaphoz képest tudják azonosítani a típus számtalan lehetséges példányából azt vagy azokat a példányokat, amely(ek)ről szó esik a beszédeseményben, beleértve saját magukat. A magyar nyelvben a főneveket a határozottság vagy határozatlanság horgonyozza le a szövegvilághoz, az igéket az igeidő, a mód és

¹³ Pontosabban: legtöbbször egyes szám első személyben szólal meg.

modalitás, valamint az alanyra vonatkozó szám és személy és a tárgyra vonatkozó határozottság megléte vagy hiánya.

A mondat (pontosabban a szöveg) és a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet (a szövegvilág) közötti kapcsolat meghatározó jelentőségű a nyelvi kifejezések konstruálásában. Ez a kapcsolat nagymértékben befolyásolja azt a módot, ahogy fogalmilag ki lehet alakítani egy-egy közlést, hiszen a mindenkori beszélő és hallgató ebben a kapcsolatban képes létrehozni és megérteni a nyelvi közléseket. A szöveg és a megértett beszédhelyzet közötti kapcsolatot nemcsak a nézőpont vagy az episztemikus lehorgonyzás fejezi ki, hanem a szubjektivizáció is. A **szubjektivizáció** legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált résztvevőjévé válna¹⁴.

Egy mondatban a résztvevők nyíltan kifejezve, objektívan konstruálódnak, vagyis a résztvevők a beszédhelyzettől elválasztva jelennek meg (még ha a beszélő és a hallgató is résztvevő a mondatban). Egyszerű hasonlattal¹⁵: a résztvevők egy képzeletbeli színpadon vannak a mondatbeli jelenet részeként, míg a beszélőtársak a nézőtérrel szemlélik a résztvevőket. A (13) mondataiban a résztvevők objektívan konstruálódnak a beszélő által:

- (13) a. Zsuzsi boldog.
- b. Az elnök küzd majd a korrupció ellen.
- c. Vigyázatok magatokra.

Más esetekben a beszélő bennfoglaltan a konceptualizáció részévé válik, mint (14)-ben:

- (14) a. *Bizony* Zsuzsi boldog.
- b. Az elnök *biztosan* küzd majd a korrupció ellen.
- c. *Aztán* vigyázatok magatokra.

(14) mondataiban a dőlten szedett kifejezések (*bizony*, *biztosan*, *aztán*) a beszélő vélekedését, nézőpontját fejezik ki, anélkül, hogy a beszélő maga részévé válna a mondatbeli jelenetnek. Az idézett kifejezések szubjektivizációs műveleteket fejeznek ki.

A szubjektivizáció a rejtett konceptualizáló jelenlét jelölése, amelyre az önmagára irányuló figyelem (önreferencia, önazonosítás) teljes hiánya

¹⁴ Vö. Lyons (1982), Traugott (1989), Stein – Wright eds. (1995), Traugott – Dasher (2002), Langacker (2006), Athanasiadou – Canakis – Cornillie eds. (2006), Verhagen (2007).

¹⁵ Vö. Langacker (2006: 18).

jellemző, miközben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektivizált¹⁶. Aszimmetria van a szubjektivizált és objektivizált elemek között. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. (15)-ben a.-tól f.-ig növekszik a szubjektivitás és csökken az objektivitás mértéke (a. teljesen objektivizált, e. és f. a legnagyobb mértékben szubjektivizált, kismértékű objektivizált tartalommal):

- (15) a. Zsuzsi boldog.
- b. Azt hiszem, Zsuzsi boldog.
- c. Azt hiszem, Zsuzsi boldog.
- d. Zsuzsi valószínűleg boldog.
- e. Bizony Zsuzsi boldog.
- f. Zsuzsi boldog lehet.

A szubjektivizáció fontos motivációs tényező a jelentésváltozásban (l. a Jelentésváltozás című fejezetben a 112. oldalon a 28., 29. és 30. példát)¹⁷.

¹⁶ Vö. Langacker (2006: 18).

¹⁷ L. Traugott (1995).

7. Összefoglalás

A Kognitív szemantika a nyelvi jelentés alapvető jellemzőit foglalta össze a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretében, annak módszertanával. A nyelv emberi jellegét hangsúlyozva a mindenkori beszélő és hallgató nézőpontját, a jelentés elsőbbségét és a nyelvi kifejezések természetes közegét figyelembe véve mutatta be a nyelvi jelentés jégeit.

A nyelvi kommunikáció dinamikus cselekvés, amely a beszélőtársak közös figyelemirányításán és jelentésképzésén alapul. A nyelvi interakció a megismerő ember folyamatos kogníciós tevékenységének eredménye, mindig közösségi kulturális kumuláció részeként, kreativitással, részleges újítással. A beszélő ember tapasztalati alapú fogalmi tudásával konstruálja közléseit, szemantikai szerkezeteket hoz létre fonológiai és morfoszintaktikai szerkezetekkel szimbolikus jelkapcsolatban. A nyelv a megismerés közege, nem eszköz és nem tükrözi a világot. A jelentés a legemberibb jelenségek egyike.

A jelentés tapasztalati alapú és fogalmi természetű. A jelentés a megismerés eredménye, a jelentésszerkezetek absztrakciós, sematizációs és kategorizációs műveletek során alakulnak ki, részben egyetemes, részben kultúraspecifikus tényezők szerint. A nyelv perspektívált, a jelentések és magasabb szintű összekapcsolódásaik az emberi megismerés biológiai, pszichológiai, környezeti, fejlődési és szociokulturális tényezői szerint alakulnak ki és funkcionálnak.

Minden nyelvi kifejezésnek van jelentése, a legegyszerűbb grammatikai elemtől, a morfémától a mondatig (a szöveg jelentése magasabb szervezésű értelmi egység). A különböző összetettségű és sematizáltságú nyelvi kifejezések a morfémától a mondatig azonos jelentéstani elvek szerint szerveződnek. A szemantikai szerkezetek a fonológiai szerkezetekkel szimbolikus viszonyban nyelvi struktúrákat alkotnak. A gyakori szimbolikus szerkezetek sematizációi morfológiai és szintaktikai szerkezetekként, konstrukciókként a grammatika elemeit képezik. A morfoszintaktikai szerkezetek jellegét szemantikai szerkezetük határozza meg.

A jelentés konceptuális szerkezetét alakítja a kategorizáció módja, a konstruálás tényezői: a figyelem irányítása, a feltűnőség, a nézőpont, típus és megvalósulás viszonya.

Az ekképp summázható elméleti és módszertani keretben mutatta be a kötet az egyszerű és összetett jelentésszerkezeteket, a jelentéskiterjesztés módozatait és a mondat jelentését.

A magyar nyelv (és általában a nyelv) jelentéstani jellemzőinek részletes leírása az itt bemutatott elvek és módszerek alapján, illetve módosításuk, továbbfejlesztésük keretében további kutatások feladata.

Irodalom

- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- de Beaugrande, Robert-Alain – Wolfgang U. Dressler 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd (szerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd (szerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berlin, Brent – Breedlove, Dennis E. – Raven, Peter H. 1974. *Principles of Tzeltal Plant Classification*. New York: Academic Press.
- Berlin, Brent – Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Blank, Andreas – Koch, Peter (eds.) 1999. *Historical Semantics and Cognition*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Brisard, Frank (ed.) 2002. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (eds.) 2001. *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Deane, Paul D. 1992. *Grammar in Mind and Brain: Explorations in Cognitive Syntax*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- van Dijk, Teun A 1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. Újvidék. 63–81.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy ígékötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 15–42.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. New York: Cambridge University Press.

- Fauconnier, Gilles – Sweetser, Eve (eds.) 1996. *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22 (2), 133–187.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- Gibbs, Raymond W., Jr. (ed.) 2008. *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giora, Rachel 2002. Literal vs. figurative language: Different or equal? *Journal of Pragmatic* (34) 487–506.
- Giora, Rachel 2004. On the graded salience hypothesis. *Intercultural Pragmatics* 1 (1) 93–103.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax. A functional-typological introduction*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume I–II. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Grady, Joseph E. – Oakly, Todd – Coulson, Seana 1999. Blending and Metaphor. In: Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard (eds.). *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 101–124.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- Heider, Eleonor (később E. Rosch) 1971. ‘Focal’ color areas and the development of color names. *Developmental Psychology* (4) 447–455.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive forces and grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- van Hoek, Karen 1997. *Anaphora and Conceptual Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1985. The iconicity of the universal categories „noun” and „verbs”. In: Haiman, John (ed.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 151–183.
- Itzész Nóra (szerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára*. II. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keller, Rudi 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke Verlag.
- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Koselleck Reinhart 1979. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kövecses, Zoltán 1990. *Emotion Concepts*. New York: Springer Verlag.
- Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses, Zoltán – Radden, Günter 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9 (1), 37–77.
- Kugler Nóra 2008. Az episztemikus modalitást és evidencialitást jelölő módosítószók funkciói és a hozzájuk kapcsolódó műveletek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 2008. 269–307.
- Labov, William 1973. The Boundaries of Words and Their Meanings. In: Fishman, Joshua (ed.): *New Ways of Analyzing Variation in English*. Washington D.C.: Georgetown University Press. 340–373.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 2008. 309–348.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor: Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 2008. 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? *Cognitive Linguistics* 1 (1), 39–74.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Turner, Mark 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker , Ronald W. 1978. The form and meaning of the English auxiliary. *Language* 54 (4): 853–884.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

- Langacker, Ronald W. 1991a. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991b. *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 1999a. Assessing the cognitive linguistic enterprise. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 13–60.
- Langacker, Ronald W. 1999b. Grammar and Conceptualization. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2), 143–188.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 1985. On semantic change in a dynamic model of language. In: Fisiak, Jacek (ed.): *Historical Semantics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 297–323.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 139–169.
- Lyons, John 1982. Deixis and subjectivity: Loquor, ergo sum? In: Jarvella, R. J. – Klein, W. (eds.): *Speech, Place, and action: Studies in Deixis and Related Topics*. Chichester, New York: John Wiley. 101–24.
- MacWhinney, Brian 1977. Starting points. *Language* (53), 152–168.
- Nerlich, Brigitte – Clarke, David D. 2003. Polysemy and flexibility: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds.) *Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin. Mouton de Gruyter. 3–30.
- Partee, Barbara H. 1996. The Development of Formal Semantics in Linguistic Theory. In: Lappin, Shalom (ed.): *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Oxford: Blackwell Publishers. 11–38.
- Pléh Csaba 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest: Typotex.
- Pléh Csaba 2000. *A lélektan története*. Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba szerk. 1996. *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.

- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.) 1999. *The Conceptual Basis of Metonymy*. Amsterdam: John Benjamins.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.) 2004. *Studies in Linguistic Motivation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Rosch, Eleanor 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology* (104), 192–233.
- Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In: Warren, N. (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. London: Academic Press. Vol. I., 1–49.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of Categorization. In: Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 27–48.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn 1975. Family Resemblances. Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology* (7) 573–439.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.). *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, Salience, and Basic Levels. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 117–138.
- Shank, Roger – Abelson, Robert 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. New York: Hillsdale.
- Sinha, Chris 2007. Cognitive linguistics, psychology and cognitive science. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1266–1294.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping, and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–257.
- Silverstein, Michael 1981. Hierarchy of features and ergativity. In: Dixon, Robert M. W. (ed.): *Grammatical categories in Australian languages*. Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies. 227–244.
- Stein, Dieter – Wright, Susan (eds.) 1995. *Subjectivity and Subjectivisation: Linguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a kommunikációban*. Budapest: Corvinus Kiadó.

- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Talmy, Leonard 2000a. The Relation of Grammar to Cognition. In: *Toward a cognitive semantics. Vol. I. Concept structuring systems.* Cambridge, MA: The MIT Press. 21–96.
- Talmy, Leonard 2000b. Force Dynamics in Language and in Cognition. In: *Toward a cognitive semantics. Vol. I. Concept structuring systems.* Cambridge, MA: The MIT Press. 409–470.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–494.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization.* Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, John R. 1994. Possessives and topicality. *Functions of Language* (1), 67–94.
- Taylor, John R. 1996. *Possessives in English. An Exploration in Cognitive Grammar.* Oxford: Oxford University Press/Clarendon.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Conceptual metaphors and blends of “understanding” and “knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica.* 48 (1–3). 79–100.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. Topik és/vagy figura. Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.* Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 237–248.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003a. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In: Bednatics Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg. Költésztörténeti kérdések a lírai modernségben.* Budapest: Osiris. 26–61.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003b. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* (XLI) 609–615.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003c. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX.* 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005a. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igeről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005b. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban.* Magyar Tudományos Akadémia. I. Osztály. Archivum, Doktori előadások. <http://www.mta.hu/nytud/>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008a. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII.* 455–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008b. A tulajdonnév jelentése. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A IV. Magyar Névtudományi*

- Konferencia előadásai*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 30–40.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133 (3): 373–393.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. The auxiliary + infinitive construction in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* (57) 1. 143–164.
- Tomasello, Michael 2000. First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics* 11 (1/2), 61–82. Újra közölve: Dirk Geeraerts (ed.): *Cognitive Linguistics: Basic readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 439–458.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic meaning. *Language* (65) 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. Subjectification in grammaticalisation. In: Stein, Dieter – Wright, Susan (eds.): *Subjectivity and Subjectivisation: Linguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press. 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2001. Reconsidering prepositional polysemy networks: The case of over. *Language* 77 (4), 724 – 765.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Wittgenstein, Ludwig 1971. *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Tárgymutató

- absztrahálódás 108–109
- adekvátság 12, 16
- agonista 62
- aktív zóna 44, 54, 75, 76, 84, 94, 124, 125
- alaklélektan (Gestalt-pszichológia) 18
- alap 46, 131
 - konceptuális 32, 33
- általánosítás 30, 87, 95, 115, 118
- antagonista 62
- aspektus 62, 72, 112
- begyakorlottság 13, 16
- behaviorizmus 17
- bemeneti tér 98
- beszédhelyzet 9, 20, 21, 33, 35, 96, 103, 123, 130, 131, 132
- blend (fogalmi integráció) 93, 95–102
- blending, 93, 98
- birtokos szerkezet 82–85
- cél 80
- céltartomány 89–93, 103, 105, 118
- clause I. tagmondat
- családi hasonlóság 19, 25, 28, 29, 87, 115
- dekontextualizáció 12, 16, 44, 53, 76
- deszemantizáció 106, 112
- dolog 50–52
- domínium 38, 80–84
- egyezkedés 103
- egység I. nyelvi egység
- előtér 24, 32, 33, 46, 47, 64, 65, 66, 94, 126
- elvárás 10, 12, 41
- elváráshorizont 102, 103
- enciklopédikus 22
- episztemikus lehorgonyzás 45, 130–131
- erődinamika 62, 127
- eseményszerkezet 43, 58, 60, 61, 63, 78, 125, 128, 129
- esetrag 66–68
- feltűnőség 33–34, 135
- figura 46, 48, 57–59, 60, 62, 63, 65, 66, 108, 117, 120, 124, 125, 126, 127
 - elsődleges 57
 - másodlagos 57
- figyelem fókusza 33, 34, 38, 43, 44, 48, 63, 65, 70, 81, 83, 84, 94, 124, 126, 127, 128

figyelemirányítás 10, 24, 32–33, 34, 36, 37, 44, 59, 62, 80, 94, 103, 132
 közös 10
figyelemáthelyezés 94–95, 105, 112
figyelmi keret 33
fogalmi integráció l. blend
fogalmi metafora 89–90
fogalmi tartomány 32, 38
fogalom 22–26, 33, 38, 39, 43, 52, 56, 75, 87, 89, 93, 94, 95, 96, 98, 108, 114,
124
folyamat 56–58, 61, 77–79, 125–129
forgatókönyv 45
formális szemantika 18–19
forrástartomány 89–93
főnév 50–56
funkcionális nyelvészet 11–13, 20, 21–24
generikus tér 98
grammatikalizáció 106, 112
használat alapú nyelvtudomány 12–13
határozórag 112
háttér 24, 32, 33, 34, 35, 38, 46, 47, 53, 54, 64, 65, 66, 83, 84, 94, 105, 126
hozzáférhetőség 33–34, 97
gazdaságosság 114
generatív grammatika 19
hálózat 13, 16, 29, 33, 35, 38, 39, 44, 46, 50, 52, 53, 98, 105, 115, 116, 119
hatókör 32, 33, 46, 62, 63, 128
holizmus 11, 14
hozzáférhetőség 33–34, 80, 84, 97
idealizált kognitív modell (ICM) 23, 38–43
időbeliség 59
ige 70–71
igekötő 66–68, 112
információs mennyiség 124
intonációs egység 124
jelenet 123, 128–129
jelentés 9–11, 13–16, 20
 elkülönülése 118
 elsődleges 115–116, 121
jelentéshálózat 38, 115, 116–119
jelentéskiterjesztés 23, 87, 103, 106, 116–117
jelentésszerkezet 10, 16, 23, 38, 44–46, 49, 53, 58, 103, 126
 egyszerű 49–71
 összetett 73–85
jelentésváltozás 102–113

jelentésváltozási tendenciák 109–111
kétpólusú szerkezet 10
kategorizáció 16, 24–31, 36, 50, 53, 104, 115
 alapszintű 30
 klasszikus filozófiai 24–25
 prototípuselv 25–31
kidolgozás 75–76, 125
kidolgozási felület 76
kiindulópont 36
kognitív szemantika 13–16
kognitív tartomány l. tartomány
kommunikáció 10
komponensszerkezet 75–76, 124–126
kompozitumszerkezet 30, 74–76, 78, 124–126
konceptualizáció 33, 34, 35, 64, 89
konceptualizáló 80–81
konstruálás 13, 14, 22, 31, 36, 50, 59, 123, 127
komplex mátrix l. jelentésszerkezet
kontextus 34, 46, 47
kontinuumelv 16
konvencionáltság 16
körülhatároltság 55
kulturális felhalmozás (kumuláció) 11
landmark 48, 57, 65, 66, 78, 83, 125–127
leképezés l. metaforikus leképezés
mátrix l. jelentésszerkezet
megfelelés 76, 96, 125
megismerés 13–15, 22, 23, 24, 25, 30, 31, 38, 40, 46, 49, 53, 104
megismerési tartomány l. tartomány
megvalósulás (instanciáció) 46–47, 103
mentális tér 98
metafora 87–93, 105–106, 112
 ontológiai 91
 orientációs 91
 szerkezeti 91
metaforikus kifejezés 90–93
metaforikus leképezés 90
metonímia 93–95, 105–106, 112
modularizmus 14
mondat 123–133
motiváció 103–104
művelet 13, 14, 16, 29, 32, 37–38, 43, 59, 77, 82, 83, 87, 93, 98, 100, 104, 106,
108, 109, 111, 115, 117, 121, 125, 130, 132, 135

névutó 68–69
nézőpont 11, 35–38
nyelv 11
nyelvhasználati esemény 102
nyelvi egység 16
nyelvi interakció 10, 103
optimalitási feltétel 100
összegző letapogatás 79
perspektíváltság 35–36
poliszémia 113–121
pontosság 114
profil, profilál 31, 33, 34, 47–50, 126, 128
profilmeghatározottság 76
prototípuselv 11, 12, 25–31
referenciapont, referenciapont-szerkezet 79–81, 82–85
referenciális központ 37
reláció 49
 atemporális 49, 64–66
 temporális 49, 78
résztvevő 123
segédige 77–78
séma 12, 16, 18, 23, 26, 32, 38–44, 49, 84, 94
sémaátalakítás 121
sematikus 21, 45–48, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 61, 63
sematikus jelentés 64, 112
sematizáció 13, 16, 22, 24, 52, 106–109, 112
semleges kiindulópont 37
specifikáció 95
strukturáliszmus 17
szekvenciális letapogatás 59, 78, 79
szemantikai függés 64, 125
szemantikai függetlenség 56, 125
szemantikai összetettség 54
szintaktikai szerep 127
szövegvilág 130–132
szubjektívizáció 132–133
tagmondat (clause) 124
tapasztalati tér 102
tartomány 16, 32, 36, 38, 39, 40, 44, 45–48, 53, 57, 64, 80, 81, 96, 98
térépítő 98
típus 44–45, 103, 131
topik 127–128
trajektor 48, 57, 65, 66, 78, 83, 125–127

tudás 13, 14, 15, 22,
tudáskeret 45
tudatosság szubjektuma 37
tulajdonság 50–54
viszony l. reláció

Autor: Gábor Nagy Tolcsvai
Názov: Kognitívna sémantika
Vydala: Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre
Technický redaktor: Tibor Szabó
Autor obálky: PaedDr. József Menyhárt PhD.
Rok vydania: 2011
Vydanie druhé
Tlač:

Szerző: Tolcsvai Nagy Gábor
Cím: Kognitív szemantika
Kiadó: Közép-európai Tanulmányok Kara, Konstantin
Filozófus Egyetem, Nyitra
Műszaki szerkesztő: Szabó Tibor
A borítót tervezte: PaedDr. Menyhárt József PhD.
Kiadás éve: 2011
Második kiadás
Nyomda: